

जरी एकमेकाशी बरोबर नाहीत, तरी पुष्कळ अंशी प्रत्येक जुळतात. ह्मणून ही तुलनेकरण्यास ज्ञान व बुद्धि प्राणी-मात्रास आहे हे जगांत सिद्ध होतें. आतां बाल्यस्थितीत प्राणी प्रगट होऊन शेवटीं नष्ट होतो, असें आजमितीपर्यंत किती शालें व पुढें किती होतील, याचा हिशेब फक्त जगानिय-त्यानींच करावा. इतरांस अशक्य आहे. बरें हें जरी मन मनोदेवतेनें सिद्ध केलें, तरी माझ्यापेक्षा नावांनीं आपलें आयुष्य पुष्कळ खर्च केलें आहे, तर त्यांस अज ह्मणून काय उपयोग? (विचार करतो) ज्ञान संपादन करण्यास आणि सत्संयास गुरू पाहिजे, असा जगाचा जो समज अनु-भवास येतो, त्यावरून तर निश्चय होतो कीं, विद्येवांचून प्राणी व्यर्थ होय. पशूपक्षांस, वाचा नाही, परंतु सृष्टि-नियमाप्रमाणें प्रजा उत्पन्न होऊन जग हा आरसा लोकां-च्या दृष्टीस पडतो. त्यांत आपलें स्वरूप पाहण्यास आहार, निद्रा, मैथून वर्ज करून परमार्थ, परोपकार, हे मिथ्या आहेत असें जरी वाटतें, तरी बोलशान्यास ज्ञानी, आणि अबोलत्यास बुद्धिहीन ह्मणणें अयोग्य होय. तर आतां आपणांस मुख्यत्वेकरून आपले पूर्वज आपणांस जो उपदेश करितात, तोच खरा असें वाटून जर विद्या अवगत करून अनेक विद्वानांची संगत किंवा त्यांचे मनोदय अथवा अनेक ग्रंथावलोकनांनीं त्याचा ठसा अंतःकरणांत राहून जग ऋणी न होतां जगमान्य होईल, असें वाटण्यांस मूल कारण जी विद्या, ती जर नसती, तर कोणीही कोणास न विचारता. अथवा भीड व मर्षादा न ठेवता. पाहिजे तसें वागण्यास प्राणीमात्रास सुलभ पडलें असतें आणि स्वार्थ व परमार्थ ह्यांचा शास होऊन मनुष्य आणि पशू यांत भिन्न भेद न रहातां सजाती

झाली असती. अरे पण हे तर्क काहीं उपयोगाचे नाहीत. मजबूर अत्यंत प्रेम करणारी सुभाग्य जी राजकन्या, तिला पत्रद्वारेच कळवावे. कारण, आतां मी लवकरच येईन किंवा तीही आपल्या बापाच्या राज्यांतच राहील असें नाही. कदाचित् सासरीं जाईल या गोष्टीचा नियम नाही (उठून व पत्र लिहून) आतां हें कोणाबरोबर पाठवावे बरें ! अरे बरेंच स्मरण झालें. माझा तुळाजी चौपदार असतांना दुसरा मनुष्य पाहिजे कशाला ? (बाहेर जाऊन) तुळाजी, ए तुळाजी, आत ये पाहू.

तुळा०—(अडपडून उठून) जी, काय शेटजी ?

धन०—नीट जागा झालास काय ?

तुळा०—होय, शेटजी.

धन०—तुळाजी, आतां बारावर एक वाजण्याची वेळ झाली; आतांच्या आतांच राजवड्यांत माझे काम आहे; कर-शील तर सांगतो.

तुळा०—मजकडून तयारी आहे, परंतु काम काय आहे हें मी समजलों नाही.

धन०—काम हाणून इतकेंच कीं, मला शॉप येत नव्हती, हाणून एक पुस्तक वाचीत बसलों होतो, त्यांत त्या लिहिणाराची शैली इतकी विलक्षण दिसून आली कीं, त्यामुळे माझ्या मनांत जे कल्पनेचे तरंग उत्पन्न झाले, ते एक तासांवर वेळ झाला तरी काहीं केल्यानें संपेनात. आणि ब्रह्मघोटाळ्यांत पडून मजबरोबर प्रेमानें वागणाऱ्या राजकन्येचें स्मरण होऊन प्रेम रक्षणार्थ तिला दोन ओळी लिहिल्या आहेत. हें पहा पत्र (५६ वेळेस पत्र देतो.)

तुळा०—(पत्र घेऊन)—शेटजी, आपल्या स्तुतीस जाग

नाहीं. काय करूं? मी जर आपल्या पदरीं नसतो, तर माझी स्थिति काय झाली असती? हा विचार मी ज्यावेळेस आपल्या मनांत करतो, त्यावेळेस मला माझा जन्म व्यर्थ वाटून मी स्तब्ध वसतो. दुसरे काय करावे?

धन०—कां बरे?

तुळा०—शेटजीचा उपदेश व्यर्थ होत नाहीं झणून.

धन०—या तुझ्या बोलण्याचा अर्थ अद्यापि माझ्या लक्षांत कां येत नाहीं बरे?

तुळा०—ज्ञाते आहांत आपण. म्या झुडानें आपणास काय सांगावे?

धन०—अरे झुड झाला, अथवा महाझुड झाला, तरी प्रत्येकाचे विचार भिन्न असतात ना?

तुळाजी०—होय महाराज.

धन०—मग सांगण्यास भितोस कां?

तुळा०—शेटजी, मी जात्या नीच; परंतु तुमच्या अनुसंगानें चार अक्षरें शिकलों. पण गरीबीमुळे विषेश अभ्यास करवत नाहीं. असो ! उपाय नाहीं.

धन०—तुळाजी, तुझी गरीबी मी जाणतो; झणून माझे जें कर्तव्य असेल तें मी कधीही सोडणार नाहीं इतकें तूं लक्षांत ठेव.

तुळा०—याविषयी सेवकाची खात्रीच आहे!

धन०—तर मग,—

तुळा०—शेटजीनीं सेवकास जागेकरून चार उपदेशाच्या गोष्टी सांगितल्यानें हा गरीब थोर होईल असें जाणून जागे केलें नाहींना ?

धन०—अरे हा तुझा विचार अगदीं व्यर्थ आहे. कारण,

मध्यांतराच होईपर्यंत जायण झाले, आणि तुम्ही निद्रा भंग करणें मला बरें वाटलें नाहीं. शेवटीं तुला कामाकरितां जागें करणें भाग पडलें.

तुळा०—शेटजी, यज्ञमानास जायण आणि सेवकांस विश्रांति असावीना ?

धन०—(शांतून) आतां पुरे कर. जा कसा (शताने पाच घोपटून) लौकर. इतकें काम कर झणजे झालें.

तुळा०—मजकडून मुळीच विलंब नाहीं. हा निघालों.
(जाऊं लागतो व पुन्हा येऊन) शेटजी हें पत्र कोणांस देऊं ?

धन०—तुळाजी, राजकन्येस पोहोंचेल असें कर. कारण कीं, तू चौपदार आहेस.

तुळा०—मी कसा चौपदार? वडील चौपदार झणून त्याचा मुलगाही चौपदार असें नाहीं; आतां शेटजीचा चौपदार झटल्यास शोभलें असतें.

धन०—आतां ही गोष्ट राहू दे, आणि काम लौकर कर जा.

तुळा०—हुकूम आहेना ?

धन०—होय; पण हें दुसऱ्याच्या हातीं न जाण्याचा यत्न करणें तुझ्याकडे आहे.

तुळा०—शेटजीनी निष्कालजी असावें. त्या गोष्टीलाच जातो. (उभयतां जातात).

प्रवेश ३ रा.

राजकन्या, (शारंगप्रभा) कपटी धनपाळ(सत्यसेन.)

स्थल अरण्य.

शारंग०—(कांहीं कोस मजकड झाल्यामुळे श्रम निवारणार्थ)—
धनपाळा, माझ बाई आंम भारी दुखतं. अंमळ घोडा उभा कर.
(तो घोडा उभा करून उभयतां उतरतात.)

शारंग-धनपाळा, आपण किती दूर आलों ? (तो-
काहीच उत्तर देत नाही अर्थ-वाहून) वाई काहीं विपरीत आहे!
आतां काय करूं ? माझी सर्वच निराशा झाली ! (मनाशीच)
देवा ! तुझा असा मीं काय अपराध केला ? असत्य बोललें,
किंवा विश्वासघात केला झणून हें वाई माझ्या मनांत विचार
येतात. (जवळ जाते व न्याहाळून वाहून.) अरे, तूं कोण
आहेस ? (तो तोंड फिरवितो) अरे भिऊं नको, कोणरे नावा
तूं ? इतकेंच सांग.

क० ध० (सत्यसेन)-मी महान पराक्रमी, शूर दैदि-
व्यमान तेजःपुंज, जगांत श्रेष्ठ, असा सत्यसेन प्रधानपुत्र.

शारंग-(प्रेय धकून) नांवाप्रमाणें जात्याभिमान धरून
खरें बोललास झणून ईश्वराचे तरी उपकार नकोका मा-
नायाला ?

क० धन०-शारंगप्रभे, ईश्वराचे उपकार खरेच. कारण
कीं, दैवयोगानें तुझ्यासारखें रत्न मला मिळाल्यानें आका-
शांत चंद्र रोहिणीचा जोडा जसा शोभतो, तसा तुझा
माझा जोडा शोभणार आहे. कां खरें कीं नाहीं ?

शारंग-सत्यसेना, रोहिणीचा जोडा शोभण्याला चंद्र अ-
क्षयी असतां पंधरवड्यास क्षयी झाला; झणून तुला सांगतें
कीं, स्त्रियांचा अभिलाश करून आपल्या आवुण्याचा क्षय
कां करतोस ! अरे, मी तुझी स्वामिणी झणून तुला बोध
करतें कीं, हे सर्व अविचार सोडून मला माझ्या घरीं पो-
होंचीव झणजे तुला नवीसही देईन; चल.

सत्य०-चल कोणीकडे ? तुला घेऊन आलों ही ने-
ण्याकरितां नाहीं; तर तुझ्या धनुष्याकृति भिंवया, मृगाप्रमाणें
नेच, सरल नासिक, व तुझ्या गालावरील मुलाव पुण्याप्रमाणें

रंग पाहून अगदी दंग झालों ! आणि वक्षस्थळाच्या जवळ प्रदे-
शावर चढाईकरून लढाई करण्याच्या इच्छेनें शरीरास कष्ट
देऊन तुला स्पष्ट सांगतों कीं, तूं माझी मनकामना पूर्ण कर.

शारंग-—अरे, मुजनाचं व्रतभंग करण्यास दंग झालास,
पण मीही निश्चून सांगतों कीं, आयुष्य थोडें जाणून माया
मोहांत न पडतां याच व्रतानें स्वर्ग सुख भोगीन. पण न
होणारी गोष्ट कशी शेवटास जाईल, याचा तूच विचार कर.

क० ध०—मी पूर्वीच विचार करून आलों. आतां तुला
काही विचार करणें असल्यास कर. (तिच्या संक्षिप्त जाऊन)
चारुगात्रे, एकवार तूं आपल्या उभयहस्तांनीं आलिंगन दे-
ऊन हा (णवांस हात लावून) देह दात कर. प्रियवल्लभे, कां
बोलत नाहीस? (पुनः विचार करून) अरे मी चतुर क्षणवितों
आणि मला विस्मरण झालें? काय चमत्कार! मी धनी झ-
णून वसणें योग्य नाही. (उद्गत) कारण, आह्मां पुरुषांना
घोड्यावरून नित्य फिरण्याची सवई; परंतु ही राजकन्या;
हिला बहुत श्रम झालें असतील; तर हरयस्नांनीं हिला सुप्रसन्न
केलें पाहिजे. (जवळ जाऊन) कां नाहीका बोलत? (ती
दूर जाऊन उभी राहिले; हा हात बोलून) जर आपण वसाल, तर मी
आपली पादसेवा करतों, आपण संतप्त होऊन शरीरास कष्ट
देऊन शरीरावर इतका राग कां? तुमच्या पाया पडतों, परंतु
एकवार या विराला पति झणून पावन करा.

शारंग-—तुला इतकाही विचार नाही, कीं जिच्या तात
पृथ्वीचा पति असून, ती तुझा अंगीकार करील तरी कशी ?
आणखी जनही कसे मान देतील ? त्यांतून कितीही तूं यत्न
केलास तरी तो व्यर्थ आहे, समजलास.

क० ध०—सुंदरी, तूं तर मलाच उपदेश करतीस. परंतु

प्रसंग कोणाशी आहे. याचा विचार कर, तू पोर आहेस.

शारंग०—खरच बाई! आईबाप, भाऊवंद यांना जरी मी पोर वाटते, तरी मी अविचारी नाहीं. मला लिहितां वाचतां येतें.

क० ध०—शारंगप्रभे, तुला लिहितां वाचतां आलें झणून तुला विचारी झणतील असें समजूं नको. तू अविचारी आणि ज्यारिणी आहेस. तुला शेवटचे सांगणें आहे कीं, तू धनपाळाचा नाद सोडून मला वर; झणजे आज तुझ्याकरितां आणिलेलें हें द्रव्य तुला देईन. (अवळ जातो, ती दूर दूर पळवें) कां एकवार अधरामृत पान करूं दे.

शारंग०—अरे मला द्रव्य नको, तुझ्याजवळ तें असल्यास त्याचा सत्कर्मी खर्च कर झणजे लोक तरी तुझी कीर्ति गातील, उगाच अधरामृतपान करून अधोगतीस कां जातोस !

क० ध०—हे मृगाक्षी, 'द्रव्यानें सर्व वश होतात' या वाक्याप्रमाणें मजजवळ अपूर्व द्रव्य आहे, हत्यारें आहेत, आणि तुझ्यासारखी आतां खी मिलाव्यावर जगांत मी धन्यच होईन !

शारंग०—सत्यसेना, पतंग दिव्याच्या तेज्याला लुब्ध होऊन त्याच्या अंगी गुण जाणून त्यावर झेंप घालतो, पण शेवटीं सांगायाला जिवंत राहत नाहीं. तशी अघटीत इच्छा करून जीव देण्यास कां झटतोस ?

क० ध०—(कोपानें) अग ये कारटे, मला ज्ञान नाहीं काय? तू कालची पोरगी मला उपदेश करूं पाहात्येस? परंतु मी सर्वज्ञ असून महान पराक्रमी. माझें तेज पाहून सहस्रावधी राजपुत्र अधोवदन करितात, असें असतां तू मला वश होत नाहीस ?

शारंग-किती बार्ई तुला सोपावं. अरे सत्यसेना, अशा अभद्र दुष्ट शब्दांनीं माझे अंतःकरण कां विदारतोस ? (सत्यसेन अवळ येतोच पळें लागते व ती तिथी येणी करून.)

क० ध०-(येणीस करून) तुलाच विदारतो, मला बधा होतेस कीं नाही ?

शारंग-(खाली मान करून) नाही. (खंजीर खुपसतो. ती नि-
चेडीत पडते)

क० ध०-(मनाशीं) एक पिडा गेली. "तुला नाही, मला नाही, घाल कुड्याला," अशी तर स्थिति झाली. आतां हें प्रेत येथें टाकून गेल्यास रस्त्यातून जाणाऱ्या येणाऱ्या लोकांनीं पाहिल्यास अथवा जातांना जर उजाडलें, तर आपणच अपराधी ठरूं; याला काय उपाय करावा ? [विचार करून कंठरेवा शेळा सोडून] ह्यांतच दिला बोधाची. [बाबून] आतां कोठें टाकावी ? हो, ही जागा चांगली. [काव्याच्या कुंपणांत देवून आजूबाजूंस काव्या लावून घोंग्यावर सार होडन मिथून जातो.]

प्रवेश ४ था.

(राजपुत्राचा वाडा.)

रासगुप्त, तुळानी, रखमी कळवंतीण, सत्यसेन.

तुळानी-अरे मघापासून येथें उभा आहे, कोणी येणा-
रा दिसत नाही. शेटजीस निःसंशय कार्य करून येतो ह्य-
णून पुरुषार्थ सांगून आलों खरा, पण आतां पुढें कार्यभाग
होणें कठीणच दिसतो. काय करावें बरें ? (देवडीवर जातो.)
अरे या देवडीवरही कोणी नाही. (विचार करून) आपणही
येथेंच बसावें. (बसतो) पाहाटेस कोणीही भेटेल. (देवडीवर राखमी

येने तोंस पावून) अरे ही कोण असावी बरें? हिचा झोंक तर वाड्याकडे दिसतो आहे. हिलाच विचारावें. (बटावून) कोण आहे? उभी रहा.

रख०—(भिडन) कोणी नाही. (मनाशी) आज बाई पुष्कळ दिवस झाले. रात्री अपरात्री पाहिजे त्या वेळेस येतें. पण मला कोणी विचारीत नाही; आणि आज हा देवडीवर कोण आहे? न जाणो सरकारास समजून त्यांनी मला थरायला तर कोणी ठेवला नसेलना? (भिडन डोकर चालू लागते) काहीका होईना?

तुळा०—(तिला म्याहाऊन जवळ जाऊन) कोण आहेस? इतक्या रात्री जात्येस कोठें ?

रख०—बाईसाहेबाकडे.

तुळा०—इतक्या रात्रीस कोठें गेली होतीस ?

रख०—मी घरून आलों.

तुळा०—तू कोणाची नौकरी करितेस ? खरें सांग ?

रख०—मी खोट कशाला बाई सांगूं. राजकन्येचं दास्यत्व करित्यें.

तुळा०—तर तू शारंगप्रभेची दासी आहेस !

रख०—होय.

तुळा०—बरें, जर तुला एखादें काम सांगितलें, तर करशील काय ?

रख०—काय बरें काम आहे?

तुळा०—तुझें नांव काय ?

रख०—रखमी.

तुळा०—रखमे, तुझ्या बाईसाहेबांस मला एक निघस तेणें आहे. ती कोणांस न समजतां देशील ?

रख०—मी बाईसाहेबांची दासी, मृग. त्यांना द्यापला मला काय झाले?

तुळा०—तर हें पत्र कोणांस न दाखवितां त्यांस दे सम-जलीस. (पत्र देतो.) (ती पत्र घेऊन जाऊं लागते,) आतां मी जाऊंना ?

रख०—कालजी करूं नका, आपल्या सांगण्याप्रमाणें हें बाईसाहेबांस खचित देतें. (उभयतीं जातात.)

—रासगुप्त०—(पलंगावर पृष्ठ होऊन) केशरीपाक, गुलकंद, माजूम वगैरे रोज अम्मल करतो, परंतु निशा कांहीं येत नाही. काय करावें! भांग, चरस, चंदोल, हे नांवाचे कैरु. त्यांपासून मला तर मुळीच लेहेर नाही. डोंळे रागावतात आणि प्रकाश पहात नाहीत. तोंडास कोरड पडते आणि वाटलें कीं, आमचे बाबा स्वर्गाहून माझ्या भेटास आले आहेत, त्यांच्यासह स्वर्गां जावून सर्व पहावें. देव झणजे काय आहेत? माझ्यासारख्यानी जर देव होण्याचा विचार केला तर सहज होईन. (भाषणच हासतो) परवां नवऱ्यामुलासारखा तयार होऊन एक बैल व एक घोडा बरोबर घेऊन वाटेनें गेलों. त्यावेळेस पात्रेकरूसारखीं सर्व मुलें कुई करूं लागलीं. त्यावेळेस माझी छाती इतकी (हातांनं दाखवितां) बर येऊन, मला असें वाटलें कीं, जगांत मनुष्यें आहेत, परंतु त्याणीं आमच्या सारखी वागणूक ठेवल्यावांचून त्यांस कोणीही मनुष्यें अथवा जनावरें झणणार नाहीत. आज माझी जी स्थिति आहे, ही कोणांस समजणार नाही. एक माझें अव्वल देखणें माझुक, जिच्या करितां जन मनबरोबर बोलण्यासही इच्छीत नाहीत, पण मला तिचा नाद असल्यानें तिच्या पायां पडतो, नाक घांसतो, तरी ती मला चार-

त नारीं आणि जोड्यां वळी उभे राहू देत नाहीं. यामुळे लोकांत मला जो मान मिळतो, त्या योगाने मला धन्यता वाडते. आतां मी राजा झालों. (उडू लागतो, पुनः शोक जातो) अरे असें काय होतें ? मीच ना ? होय, अरे पाणी-तू आणी त नाहीस ? काय बेटा मूर्ख ! असें जर होतें, तर आपण इतका कैफ कशाला करावा, सांगत होतो कीं, कैफ करावया नाही.

रत्न०— (पलंगावर बसून पडलेला पाहून) ह्या कैफातल्या गोष्टी; मला बाई वाटले कीं, हे राजेश्री कोणाबरोबर बोलत असतील. पहायें, तर कोणीही नाही. काय बाई तऱ्हा ! विद्याबाबरोबर सुद्धां बोलायचें. आतां तर शर्थ झाली. (जवळ जाऊन) कां जागे नाहीं का व्हायचें ?

रास०—हो-मी जागा असून तू शोंप घेतस ?

रत्न०—कोणाला विचारतां ? (काहीं बोलत नाहीं असें पाहून) मी आहे ती. जरा डोळे उघडून पहा.

रास०—तुंच जर डोळे उघडतील तर मला कळेल.

रत्न०—आपले डोळे उघडायला दुसरा का मनुष्य लागतो ?

रास०—आज माझ्या डोळ्यांस राग आल्यामुळे ते माझ्याशीं बोलत नाहीत.

रत्न०—खरं आहे, हे राजेश्री तर कैफांत गुंग होऊन गेले आहेत; आतां यांच्याबरोबर बोलू लागलें, तर काय उपयोग ? (त्यास सावध करणे, तीस पशानीच.)

रास०—बाबाबारे वा!—याचें नांव अक्कड—(उडून जातू लागतो पण पुनः शोक जातो) येऊरे फक्कड ! तुझा—शोक नोक तर मला खुप निशा आणतो; या, नसा. (हात धरून बसतो.)

रख०—ही बसल्ये, कां अद्यापि-गुद्दीवर आलांत कीं नाही?

रास०—सुमारानें चालतो. तरी गुद्दीवर आहे.

रख०—मी काय बोलतें तें आपण एकतांना? (तो कांहीं बोलत नाही असें पाहून उठिते) आज किंनाई आपल्याकडे येतांना काय झालें, सोमल्ये ऐका? (उत्तीवते.)

रास०—(उत्तेज्या पडल्या) हो, हो, एकतों. पण. गटे, माझ्या आई तूं एखादी लावणी झण झणजे मला शोंप येईल.

रख०—(रागाडन) शोंप येत असल्यास शोंप प्या, मी जातों.
(गाईं छागनांन होकांन्या खान खान गाडन निळा भरतो.)

रास०—चल, इकडे ये, अशी बैस. आतां मी गाऊं, कीं तूं गातेस?

रख०—आपलें गाणं होऊंदा मग मी गाईन. (रासगुप्त गाऊं लागतो)

रासगुप्त—होरी.

(राग काफरी—ताल दीपचंदी.)

शक्ति अनुल कैफाची ॥ मी मैत्रिण मृग्युची ॥ ध्र० ॥
भांग अफुण ती चंडोल गाजा । दाख नागपारिची ॥
तन मन विपर्यां गुंग कराया । मोहनाळें हिं मीचीं ॥ मी० ॥
भिनें लोलूप केलीं सुमनें । शैवादिक शाक्तांचीं ॥
वर्णन विचें करितां होई । गति कुंडित कुंदीची ॥ मी० ॥

भाणजी—खयाल.

(राग बेहाग ताल त्रिवट.)

अससी प्रिय तूं मला । छकुडे ॥ ध्र० ॥
बघतां तव मुख वाटे मन्मथी । गुलाबचि फुलला ॥ छकु० ॥
सौंदर्याची मोहक मूर्ति । रिझवी नयनाला ॥ छकुडे० ॥
आंगकान्तिनें लाजविसि तूं । चंपक सुमनाला ॥ छकुडे० ॥

सुरत सुरंगी विपुणची अससी । किती वर्ग तुजला ॥ छ०॥

वैसुनीं अंकी प्रेमभरें तूं । आलिंगी तनुला ॥ छंदुडे० ॥

रास०—आतां मी गवयापेशी ही जास्त झालीं. तर तूही
मा आतां

रखमी ना०—

पद.

(राग पिलू-ताल धुमाली.)

बहुमान्य अद्या थोर कुळीं हो । बन्म भसे आपुला ॥

पर त्या अभिमानाचा आपणा । विसरच कीं पडला ॥ धृ०॥

पौष्टिक सुखचिर पदार्थ सेवनीं । विट कसा आला ॥

कैफाधिन् होडनीं सदोदित । धुंदित कां पडलां ॥

मिदिलील जन दैतिल दुष्ण । विचार स्वमनाला ॥

करुनीं सोडा कैफ नाही तरी । मुकाल राज्याला ॥ बहु० ॥

(गाणे संपल्यावर) आज किनाई मी फार भ्याले. मला वाटलं कीं सरकारास गोष्ट समजून मला त्यानीं धरण्यास तो ठेवला असावा. पण जेव्हा मी सांगितलं कीं, राजकन्येची दासी, त्यावेळेस हिरजीव्या देवडीवरील मनुष्यानीं मला आपल्या बाहिणीला द्यायला एक कागद दिला. तो हा पाहीला का! हा द्याल ना तिला? (कागद देव्हे तो घेऊन.)

रास०—हो हो देईन. (तो कागद घ्यावे) आतां कोठें चाललीस ! (हात धरतो)

रख०—हें काय पण ? मनुष्ये जागीं झालीं तर काय बरं झणतील ! हें काहीच का समजत नाही ? (हात सोडवून निपून जाते व सत्यसेन प्रवेश करतो व बाळाच्या बाहेर आरल्यामनातील विचार सत्यसेन बोलतो.)

सत्य०—काय करावें ? जर माझ्या मित्र रासगुप्तास हें सांगों, तर तो मजवर रागावेल. (मनाझीच) हा विचार व्यर्थ येतो. कारण, त्याची वागणूक मी चांगल्या रीतीनें जाणतो. त्याला जरी काहीं सांगितलं, तरी तो झणून मला असें

मुळीच विचारणार नाही की, तू ही गोष्ट खरी अथवा खोटी सांगतोस; त्यांतून त्याला पुक्ति प्रयुक्तिनें बघा करून सांगितल्यास तो कोणासही सांगणार नाही. परंतु इतक्या पहाटेस त्याची मात्ती भेट कशी होईल ? (विचार करून) पण बरे स्मरण झालें की, रासगुप्त आपल्या महालांत विषयसुख भोगीत रखमीसह बसला असेल. त्याला रात्रीं रखमी, १ दिवसा कैफ यावांचून दुसरा उद्योग आहे कोठला ? बरे महालांत रात्रीं नेरात्रीं पाहिजे त्यांनीं जावे. कोणास प्रतिवेदही नाही. मग उशीर कशाळा; नाचेंच, कांहीं होवो. (आके तामसो.)

सत्य०—(रासगुप्तस पलंगावर पडलेला पाहून) कां मित्रा, तू तर सुखी आहेस आणि तुला सोंप नाही ही मोठीच आश्चर्याची गोष्ट आहे. अरे पिशाच्या सारखा रात्रंदिवस व्यसनानीं डोळे लाल करून काय विचार करतोस ?

रास०—(उठून) कां सत्यसेना, कालच्या नेताचें काय झालें ?

सत्य०—काय झालें झणून काय विचारतोस ? सारीराच सोंप नाही, दाहा बारा कोस मज्जल झाल्यामुळें त्रासून गेलों.

रास०—सत्यसेना, तुला शारंगप्रभेनें त्रास दिला असेल नाही बरे ?

सत्य०—आतां तिचें नांवही नको घेयाला.

रास०—कां बरे, तुमचें मन साधूंसारखें झालें.

सत्य०—मी तर बाना, जगालाही त्रासलों. आतां नगरांत राहाणें नाही. नाही तर फट् झणतां ब्रह्महत्या पाटीस लागायाची.

रास०—हें तू काय बोलतोस ?

सत्य०—मी लज्जतों हें खोटें नाही.

रास०—अरे तू माझा जीवलग दोस्त, आणि हें बोल-
णें तुला शोभतें काय?..

सत्य०—शोभो अथवा न शोभो, मला जर अभय दे-
शील तर—

रास०—सत्यसेना, तुला अभय आहेच, तू भितोस का?
मी राजा क्षणूच ?

सत्य०—रासगुप्ता, रात्रीची गोष्ट तुला समजली नाही.
नाहीं तर तूच मला कैद करून शिक्षा देण्यास कारण
होतास ?

रास०—अरे जारे, तुला शिक्षा देणारा या जगांत
आहे कोण ?

सत्य०—इतकें सचिंतना !

रास०—दाहविले तुला सांगितलें, आणखी शंभरवेळां सांगूं.

रास०—मित्रा, काल दीनप्रहरी पत्र देऊन तू ऋणमुक्त
तर झालास, तसाच मला दोषमुक्त होण्यास कारण हो.

रास०—तो कसा काय बरें !

सत्य०—अरे रागाच्या आवेशांत मी अधर्म केला, तू जर
लक्षपूर्वक ऐकशील तर सांगतां.

रास०—मित्रा, जसा चार दिवसांचा उपवासी मनुष्य
खाण्यासाठीं दाहावांच धरें हिंडून मनाला आनंद मानतो,
तसा तुला बुत्तांत ऐकण्यास मला अत्यानंद वाटतो; सांग पाहू.

सत्य०—मित्रा, तू माझा जीवलग मित्र, तुला सांगवें
असें नाही. परंतु निरुपायामुलें सांगणें माझ्या देवीं आलें.
तें असें कीं, काळच्या पत्राप्रमाणें मोठ्या पाटानें केवळ
रामार्चें हें पागोटें पिळोडी आणि लांब आंगरखा घालून
घोड्यवर स्वार होऊन या रक्षांत आलो, नंतर संकेताप्र-

माणें खिडकीजवळ मोठ्या धिड्वांनै जाऊन शारंगप्रभेस खूण केली आणि ती वाड्यांत आल्या. नंतर खुणेखुणेनें घोड्याजवळ आगून उभयतीं एकत्र घोंड्यावर स्वार झालों व शहरांत न येण्याच्या विचारावरून जे साहीत्य तयार केलें, त्यासह पांच सहा कोस मज्जल केली, इतक्यांत शारंगप्रभेस उतरावेंसं वाटल्यावरून आहीं उभयतीं खालीं उतरलों.

राम०—वेंरें मग.

सत्य०—मग ती धनपाळाच्या नांवानें मला विचारूं लागली; त्यावेळेंस मजकडून तीस काहीच उत्तर मिळालें नाहीं. अशासमयीं माझा चेहरा न्याहाळून ती ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगूं लागली; तेव्हां तिला पुष्कळ बोध केला, तरी ती ऐकेना, आणि उलट माझी निंदा करूं लागली; त्यामुळे माझ्या सर्वांगाची आग होऊन माझाच त्वेष मला न आवरतां त्या अवलेस.—

राम०—तर काय तूं त्या अवलेस घेऊन आलास?
(उद्न) कीठें अहि दाखीव पाहू?

सत्य०—मित्रा, न दिसण्याच्या जागीं गेली, ती आतां तुला कोठून दिसणार?

राम०—अरे तूं स्वतः असतां ती पळाली तरी कशी?

सत्य०—रामगुप्ता, ती पळाली नाहीं, जग सोडून गेली.

राम०—झणजे?

सत्य०—तिला मी मारली. समजलास; हें पहा—(एक लागवेली खंजीर दाखविता.)

राम०—(खंजीर हातांत घेऊन) ह्यानें तिला मारलीस. हें वेंरें चला; मुंठींमंचून खोकला गेला. तूं माझाच मित्र.

कालपासून लीकांनीं शूर झणवें झणून हिरजीचा खून केला आणि तिलाही संगत होती कीं, माझा व्हेही शूर, तर त्याचाही अनुभव तिला आला. त्याला माझा काय उपाय ! शानास, शानास; (गड धोवतो) तूही मोठाच शूरपणा केलास. या योगानें जगांत मी धन्य आहे !

सत्य०—मित्रा शानासकी देतोस खरा. परंतु उदईक शारंगभेची शोधाशोध होईल तेव्हां रे ?

रास०—अरे आपणाला कोण विचारणार ?

सत्य०—आणि जर कोणी शोधाला जाण्यास सांगितल्यास आपण काय सांगवें ?

रास०—सांगू कीं कोठें पळाली असेल, अथवा धनपालानें नेली दुसरे काय ?

सत्य०—तरीच, ही युक्ति चांगली काढलीस. (भावल्या जवळील पत्र देतो) हें आपलें संभाळ.

रास०—राहूदे तिथें. अरे पण माझ्या माझुकनें दिलेलें पत्र कोठें आहे ! (इकडे तिकडे पाहून पत्र घेऊन सत्यसेनास देतो) हें पहा माझ्या डोक्यास सदीं झाल्यामुळें दिसेनासें झालें. तू तरी वाच झणजे मला दिसेल.

सत्य०—(पत्र वाचतो) ॥ श्री ॥ मार्गशीर्षमास, कृष्णपक्ष, तिथी ९ मी, भोमवारे, (रासगुहास) मित्रा, नीट लक्ष देऊन ऐक—सकळगुणगंभीर आर्यकुलाभिमानी, स्वसौंदर्याजिंक्य सत्यव्रतभूषित स्त्रीधर्मपालक अखंड वज्रचुडेमंडीत, राजतनये मधुवर्गांत प्रेम धरून पितराक्षेनें भद्रावतीस जाणें आहे, इतपर वचनास बाध न येऊ देणें हें ज्ञाते जनांचे काम आहे. असें स्मरण झाल्यामुळें दर्शनलाभाची इच्छा व्यर्थ. कारण, सूर्योदयीं नगराबाहेर जाणें आहे. पत्रविस्ता-

रास्तव पुरे करितों. गरीश्वर प्रेम ठेगवें.

धनपाळ हिंमतगाम,

का ऐकलें ना ?

रास०—हो मग, मला यांत काहीं समजलें नाही.

सत्य०—मित्रा, अरे हें त्या सावकाराच्या पोरानें तुझ्या बहिणीस लिहिलें आहे; यांत भद्रावतीस वडिलाच्या हुकमानें उद्या प्रातःकाळीं शहर सोडून जाणार, तर प्रेमांत अंतर पडूं नये वगैरे चांगला मूजकर पुराव्यास आहे. जर तू माझ्या मताप्रमाणें वागशील, तर धनपाळाचाही मूड धेऊ.

रास०—तो कशा रीतीनें सांग पाहूं ?

सत्य०—रासगुप्ता, उद्या शोधाशोध होऊं लागली ह्मणजे तिच्या निजण्याच्या जागीं जाऊन हें धनपाळाचें पत्र मिळालें असें सर्वास सांगून दरबारांत बरीं दिल्यानें तुला लोक मान देतील आणि नंतर धनपाळास धरून त्या जवळ खंजीर सापडला असें सांग कीं तो मेलान.

रास०—बरे आहे. (उठून जाऊं लागतो).

सत्य०—अरे कोठें जातोस ?

रास०—आतांच मी माडीवर जाऊन सर्वास सांगतों.

सत्य०—(त्याचा हात धरून) छी छी; द्या वेळेस नको.

रास०—तर केव्हां ?

सत्य०—सकाळीं शोधाशोध करूं लागले ह्मणजे मग आपण वर जावें समजतात. आतां मी जातों. उशीर बराच झाला. येतों बरे. सांभाळ. जातों मी. (निघून जातो).

अंक ४ था.

प्रवेश १ ला.

(अरण्य.)

मन्या, सुभान्या, सदवा, श्यानवा, सटवा—रामोशी
राजकन्या शारंगप्रभा.

मन्या—कापर विज्ञानों, आपुनतर परवर घेऊन शेनी
आलो तवापासून माझ्या जिवात सुख नाई पगा.

सुभा०—हो विज्ञा, दिसाया लई धट्टा दिसतोया, आ-
निक सुख नाही संगतोय.

सदवा०—अवराव, त्येची खुस्तीची कमी न्हायी, परवां
मन्या भाऊची आनिक सटवाची जवकां जोड सुटली तव
त्येनी ई ई संगतांच खाला राव.

श्यान०—अर रामोशीच बजेतुमी, आनिक तुमीची बा-
ताच शोकता; कोतवाल चावडीवर खबर देऊनशीनी आप-
आपलेजागीं सुखामेदी जांव त्ये काईची न्हाई, आनिक वटा
वटा वटा बोलल्याव.

सदवा०—कापर विज्ञा, बर्मश्यानी, ह्यास्नी परमेसरानें
गिन्यान पिलय आनिक आमास्नी कशापाई येणार ?

मन्या०—एकापक्षी योक गिन्यानी. ह्यो समदा परसंग
तुमापाई आला. ह्यो सुभान्या, येनवा, सदवा, हेनी मास्नी
भर देऊनशेनी खुस्ती करावा लावाल, आनिक आपून सं-
मद निसाटले.

सुभा०—आनराव, आमी बी मोप तुमा पाई त्येसी
खुस्ति केली; पर विज्ञान आमास्नी जेरीस आनूनशेनी
गमजा करतोया पगा.

सद०—पगा पगा काय लगतोया लेका, (बावरा बावर हांऊन) आनिक इथ कोन कनतोया?

ग्यान०—अर कोनी का असना, आपुन कशा पाई, पगाव ?

सद०—(दुकान सोल्यावा पदर पाहून) पगा तर खर, (हातानें दाखविने) खे तू तू सकाकतय खे काय र हाई!

मन्या०—(व्याहारीकून) अर खरर खर ! आज इसर जनु झाला परसन ! चलाकीही मर्दानो अन पगता काय ?

मुभान्य—आपुन इकत इसम असूनशेनी भ्याड्यावानी भिता काय राव.

सद०—अवराव तुमासनी काईनी वाटत न्हाई. पर कुनी मनुकक्ष हाये का भुत हाये !

ग्यान०—अर ज्योका चल, बायकोवाणी भितोस काय ? आपुन जाऊन पगू. (जाऊं लागलो.)

सदवा—चला मर्दाहो दिवसवर निगाया झाला, आनिक भुतवीत कुनीकुंड येत !

मन्या०—(कान वेऊन) इकल्या मर्दाच कोन तरी कनतोया, आपुन मागपुस लाऊनशेनी चावडीवर जाऊं किर.

सदवा०—“देव देतोया, अन करम नेतोया,” तस राव काय करता. (हातानें दाखऊन) ती गठडी पगुनशेनी जाऊं कीं मर्दाहो.

सद०—चला किर इचे वहीन (गठडींत कोणी कर्णें भाडे-सें पाहून आचारवान.)

ग्यान०—(भिराईने) अर अस चपापतार काय विव्वाहो ? रामोशाच वझे तुमी आनिक अस का करता ? (बावरीं सोल्या-

मा पदर बाजूस करवी आणि आलंकारांनीं पुढे हसत राहून) अर मनुकस, रे ते मनुकस.

सटवा०—(अलंकार पाहून आश्चर्यानें तोंडास हात देऊन)
अवनव! अग वया वया हेर काय !

मन्या—अर काय झुनूनशन काय इचारतोस ल्योका. संमद जमुनशेनी हीस भाहीर त्या, झगी झाल. (सर्वे लागून गळडी उचलून सांगतात.)

शारंग०—(गळडीतून मोठ्या काकुळतवाणी) बाबांनो, हळू हळू उचला. माझें आंग कणत आहे! (ते आजूबाजूच्या काटक्या सोडून.)

सुधा०—भेऊ नकोस बरे, अर ये, त्ये बाजूसनी हळू हळू निसाद ल्योका भाइर. (सर्वे मजल कुवसाच्या बाहेर जाणवतात.)

शारंग०—(कणत) बाबांनो मला तुझी जीवदान देत आहांत (वसती व रक्ताने भरलेला साडीचा भाग हातांनें पाहून) अग आई ! आईग ! ही मेल्यानं कंवर कापली ! आतां मी कसची वाचते ! मेल्या जन्मी कोणाच्या घातपात केला झणून मला जगातून लवकर नेतोस ! त्याचें मला दुःख नाही. पण लहानपणापासून माझे सर्व आयुष्य सुखांत घालिवले, आणि आज माझ्या जीवाचे अशा हाल अपेष्टा होऊन याकर, दास, दासी यांस सोडून मेल्या घातक्यानें कात्याच्या कुपणांत टाकली, तरी मजगरीबाची देवा तुला दया आली नाहीना ? मी जन्मून आणि न जन्मून सारखीच. माझ्या हातून परोपकार अथवा परमार्थ कांहींच झाला नाही. आईबापांस सोडून आहें, किंवा अनाचार केला, अथवा एखादं व्रत मोडलें केलें तरी काय की, तूं मजवर रुष्ट होऊन मला दुःखी करून माझा अंत करतोस ? देवा, तूं सर्वांचा त्राता असून

तुझ्याने माझे रक्षण झालं नाहीं ना? आतां मी करूं तरी काय ! मेल्याने नोकसारखे बायांचे टाकून आईबापांस दोषी केलं, त्यापेक्षा जन्मलाच नसता, अथवा लहानपणीच मेला असता, तर मजवर ही वेळ को आली असती? आतां मी काय करूं?

मन्या०—(दिवा घेता सोडून विला मोकळी करतो व रक्त पाहून)
अररर! जंगी जलम!! ही पगा. बया तू रडूं नग (दोघे ला-
गून हळूच विला वसवितात.)

शारंग०—बाबांनीं मी तुमची धर्मकन्या, तुमच्या पाया पडून सांगतें कीं, मी तुमच्या उपकाराची उत्तराई होणार नाहीं. दोन तीन घटका या कुपणांत पडलें होतें, पण आंग हाजवितां घेईना, तुमचे शब्द ऐकून कोणी मनुष्यें काढतील असे वाटून कणू लागलें (रुजे) देवा! आतां मी कुठें जाऊं! माझ्यानें चालवत नाहीं! माझी अवस्था काय होणार! (सर्व निमृश्यें ऐकतात व निराश्रितपणें ती रडूं लागते. सटवाजी आनास टोंबलेले कांटे काढतो.)

मन्या०—बया, तू हित कशापाईं मालीस.

शारंग०—बाबांनीं देव माझे झणून इथे आलें आणि हें दुःख भोगणं भाग पडलें. त्याला कोणाच्या काय उपाय ?

सटवा०—तू कोन हाईस अन कुनीकड रहातेस ?

शारंग०—मी निराश्रित आहे आणि फार दुःख आलें आहे. माझे घरदार कोठे आहे तें मला ठाऊक नाहीं. मी तुमच्या पाया पडलें, हात जोडलें, पण मला तुम्हीं बरी होईपर्यंत संभाळा. बरी झाल्यावर तुमच्यासह घरीं जाऊन तुमच्या उपकारांतून सुटण्यास तुझाला माझ्या दागीन्यांतून कांहीं देईन; पण आतां मला थंडी सहन होत नाहीं. काय करूं?

सटवा०-बया तू भीतीस कशापाई. (जखम पाहून) लैई चांगलं झाल बगा! जखम तर लैई मोठी हाये; पन मास चिकटलैस वाटतया. ह्यो घाय तर भरला पन जखम बरी होयास योंक झाडाचा पान हाई ह्यासीं तवांच बर व्हाईल (शारंगमयस) बया, तू नैस हित. मी ह्योच पान घेऊन शेनी घेतोंय. (निघून जातो.)

शारंग०-बर बाबा, तुला तरी माझी दया आली. ईश्वर तुझे कल्याण करी.

मन्या०-बया रडती कशा पाई ? ह्यो परानी (जातीठ हात लावून) तुझ काईशी कमी करनार नाई. मी झालोया ह्या-तारा. माझी न्हाई मुलबाल. तू मजसंग चल झजी लेक झनुन जो जाडा भरडा भाकरीचा तुकडा गवसल तो खाऊनशेनी रा. (जवळ जाऊन) येतीस बया !

शारंग०-बाबांनी ज्या ठिकाणी न्याल, तिथे मी येतें. पण माझ्याने चालवत नाहीं. थंडीनें माझे भांग आसतून वळ येतात. आई, मी काय करूं ? (रवूं लागतो (इतक्यांत सटवाजी एका झाडाची पान वार पाने घेऊन येतो.)

सटवा०-(पाने बांधून) बया जमी रस, ही दवा तवांच बर करील.

सुभा०-ये मन्याबा, हीस काही युगत करूनशेनी घरी घेऊन चला झजी जरा मुख व्हाइल.

सटवा०-कायर बिच्चा सुभान्या, विचार न्हाई, कायची न्हाई, आनिक चालले बिटे घरी न्हायला ? (भलंकार पाहून) डोळ कस झकझक लागत्याती कराया.

मन्या०-आपुन रामोशी बच्च. आपनाची कशापाई व्हाव. ह्या परनची आण घेऊनशेनी झंगतो, हीं बया माझी

लोक; मी पाठी बांधून घरी नेतोय. (शारंगप्रवेश) कां बघे घरी चलती का ?

शारंग०—(सनासोच) देवाधिदेवा, शिकलेल्या मनुष्यानी माझी स्थिति काय केली आणि हे नाई रामोशी यांची अक्षराची जन्मांत दिविल ओळख नाही; अशा मनुष्यांपासून मला कांहीं अपाय होईल अस वाटत नाही, पुढें काय होईल ते होतो. (उबड) होय येतें पण मला संभाळून न्या बरें.

मन्या०—बया बस या शेल्यांत (शेला पसरतो) झजी बांधून घेतो. (तिहा पाडीस बांधून सर्व निघून जातान.)

प्रवेश २रा.

(राजवाडा.)

कांतीर्थ—(आर्य महीचा पालन कर्ता,) सुशर्मा (प्रधान) भागुसिंग (सेनापती) श्रीनिवास राव, न्यायधिश) रासगुप्त०—(राज पुत्र) विठ्ठली (चोपदार) (सित झालेला राजा कलाशस शस लाडन वसला असला प्रधान येतो)

सुशर्मा०—महाराजांचा जयजयकार असो. आश्रितांस भघटीत गोष्ट समजल्यामुळें विस्मय होऊन तिच्या परिहारार्थ आपल्या आज्ञेची वाट न पराता योजना केली झगून दास क्षमा मागतो आहे.

रा. कांति०—(दुःखाने) दास, आज मजवर पर्वत पडला; परंतु प्राण गेला नाही. जगांतून नांव लौकिक, नाहीसा झाला. मुखाला कलेक लागला. तनुवृद्ध झाली. अशा प्रसंगी प्राण त्यागावांचून अन्य प्रायश्चित्त नाही.

सुश०—महाराजांनीं सेवकाच्या बोलण्याकडे लक्ष दिल्यास एक विनंती करीत आहे,

कांति०—मंत्री, मी फार वासलों. मला काहीं सुचत नाही. बोला काय बोलतां तें ?

मुक्ता०—महाराज, आपण सत्तापिशा आहांत, जनापवादस भिऊन दुःखातीश्यानें धैर्य हत न होता, योग्य चौकशी करणें सोडून दासाचे सूचनेकडे दुर्लक्ष करू नये. त्यांतून दोनघटका दिवस वर आला होता, अशा वेळेस वाड्यांतून खबर लागताच चौहों दिशेस सेवकजन शोधास गेले आहेत. रात्रीतून दाहा अथवा पंधरा कोश मजल करील. यापेक्षा जास्त मुळींच होणार नाही, आतां. सेवकाचे परिश्रम फलरूप होऊन महाराजांचें दुःख विसंजन होवो; हीच दासाची ईश्वराजबळ विनंती आहे. (सेनापती राजाचें व प्रधानाचें स्वयं निघ पाहून.)

भानु०—(तपून तीन वेळ पुढे करून) अन्नदाते, सेवकास दुःखकारक वर्तमान सांगण्याचा ईश्वरानें प्रसंग आणला आहे. आज दाहा पांच गुप्त शोध काढणाऱ्या सैन्याच्या तुकड्या चौहोबाजूस शोधास गेल्या आहेत. त्यांपैकीं हिरजीच्या देवडीवर एक शेला, एक पागोटें सापडलीं आहेत. असें सांगून त्यानें हिरजीचाहि शोध केला, तर तोही नाही. त्यावरून हिरजी नाईसाहेबावरोबर आहे हे खचित सिद्ध होतें, आणि त्या बुरजाच्याच बाटेनें शालेंत जाण्याच्या रस्त्यानें निघून गेल्या असल्या. कारण, बाकीच्या पहाऱ्यावर चौकशी करून आलों. आतां सेवकास काय आज्ञा होत आहे? (रासगुप्त येतो.)

रास०—(निमगाप्रमाणें सुतरे करून) काका साहेब, मी निजून उठलों, त्यावेळेस मला कोणीसा असें बोलला कीं, तुमच्या शारंगप्रभेस लपजें माझ्या ताईला कोणी रात्री

पल्लवून नेलें. त्यावेळेस मी थोडासा सोपेंत थोडा जागा होतो. परंतु हल्लीं माझी प्रकृति नादुरुस्त असल्यामुळें मला उठवेना ? तोंडचें पाणी पळतें, आणि घशास कोरड पडती. तेथें माझा काय उपाय ? सकाळीं थोडें जिवाला सूख झालें, आणि ताईच्या मेदीरांत जाऊं लागलों; तेव्हां एकानें सांगितलें की, ती खरोखरीच गेली; त्यावेळेस मला तें स्वप्न वाटलें आणि वर जाऊन तिच्या खोलींत तपास केला; पण काहीं मिळालें नाहीं. विछान्याखालीं एक चिटोरे पाहिलें, तसाच मोठ्या पराक्रमानें विछाना उचलून तें चिटोरे पाहूं लागलों, तर त्यांत सावकाराचा पोर धनपाळ ?

मुश०—बरे महाराज, पण तें चिटोरे आहे कोणीकडे ?

रास०—थोडा दम धरा तर खरे; (राजास) काकासाहेब, तो धनपाळ, हिंमतराम सावकार आपल्या राज्यांतला, तुझी त्याची विद्वत्तेकरितां घोरवि गात होता, तेव्हाच मी सांगणार होतो कीं, ही त्याची सही, पण मला त्या वेळीं विचारतो कोण ? आम्हीं मूर्ख, आत्मांस नीत्यांची संगत लागली, बदफैली निघाली; झाला शिक्षा करून विद्वत् तयार करा, तर आतां तुझीच प्रधानजी सांगा, कीं मी विद्वान् कीं तो विद्वान् ?

कानि०—तूं तर महा विद्वान्, तुझ्या बोलण्यावरूनच परीक्षा ही.

रास०—(गर्व बटून मंदिच्छांतल पत्र काढून पुढें टाकतो) हें पहा, आतां परीक्षा उतरली किंवा नाहीं ?

राजाकान्ती०—(वासनें) मंत्री पहा तें पत्र. (प्रधान पत्र घालून समोर उभा राहतो) आपण स्तब्ध कां ?

श्रीनिवास०—(श्रीनिवासासराव नमस्कार करून) आज काही गुप्त विचाराची योजना आहे वाटते ?

मुश०—(पत्र पुढे करून) आपण न्यायमूर्ति आहात.
(पत्र देतो.)

श्रीनिवास०—(पत्र वाचून) पत्रांतील आक्षेप गमतीचा आहे, कर्त्याचे नांव ही मही प्रसिद्ध करतेंच. त्यावरून साध मूळीच नको असे वाटते; या उपर प्रजा पालकांची मर्जी.

मुश०—(राजास) अपराध्यास न्यायासना समोर हजर करण्यास आज्ञा असावी.

रास०—(प्रधानास) आपण जाणार आणि आली हातांत कंकणें भरली आहेत की काय? आज्ञांला काका साहेबांची आज्ञा मान्य करणें ह्मणून हुकडे आली; नाही तर तुम्हीच त्याला सोडला असता. आतां नाही ना सोडणार त्याला ?

रा० कांति०—काय बेटा शुद्ध पशूच आहे. तूं काय बोलतोस आणि काय करतोस याचा तुला काहीच विचार नाही. तुला पाठवून काय उपयोग ?

रास०—उपयोग नाही कसा? मला मनुष्यें या ह्मणजे हे हे ह्मणतां मी त्याला धरून आणीन समजलांत.

रा० कांति०—कोण ओहरे नहेर?

विठ्ठली०—जी. (प्रवेश करताच) सकलगुण कलाप्रविण आर्यभूषण श्रीदंडित महाराज कांतिवर्म राजपालकाचा जपजपकार असो. (एका शान्त स्त्रियाची काठी व एका शान्त मुत्रा करून) महाराजांची काय आज्ञा होत आहे ?

कांति० रा०—विठ्ठली, नहेरच्या नाजूस कोणी दोन

चार पाहारेकन्यांस (रासगुप्तस दाखविली) याच्या बरोबर जा-
आणि हिंमत राम सावकाराच्या मुलास एकदम कैद करून घे-
ऊन या. (तिडकी भाक्षेप्रमाणे जाती व रासगुप्तस) कां? उठा
आता उशीर कां?

रास०—काकासहिब हा निघालोच (निघून जातो.)

प्रवेश ३ रा.

(नगराबाहेरील रस्ता.)

धनपाल—सावकारपुत्र.	रासगुप्त— [राजघरण्यातील
रामचंद्रपंत-भद्रावतीहून आ-	मुलगा.]
लेला कारकून.	राव्या. }
मुळाजी—सावकारपुत्राच्या गडी	वेसुं. }
संतुती—गाडीवाला.	घोंडी. }

धन०— (मागीत केवळरी लोकांस पाहून मागीत) राम-
चंद्रपंत, आतां दहा घटका दिवस आला. मला वाटतें
कीं, आपण सूर्योदयापासून पांच तासांत सुमारे सात कोस
दूर आलों; परंतु (घेतकन्यांस दाखळून) अशा लोकांस ते
वैदिक नियमाप्रमाणें कावाड कष्ट करीत असतांहीं अज
वेळच्या वेळेस मिळत नाहीं, त्यामुळे त्यांच्या शरीराचें
रक्षण न होतें रक्त जळतें आणि कृश होतात, व आपल्या-
सारखे स्वच्छ व सुशोभित न दिसतां किती ओंगळ दिस-
तात! सूर्याच्या तापानें भिन्न वर्ण झाले तथापि त्यांचा खेद न
मानितां सहनशीलता अनुभवीत आहेत. आतां त्यांस
राहाण्यास जागा, गुरेंदोरे जरी आहेत तरी त्यांवर अवलं-
बून न रहातां स्वतः पशुपेक्षाही ते विशेष श्रम करि-

.तात. अशा कष्टावर व्यवसाय करणारे इतर राजापासून रंकापर्यंत त्यांच्या कष्टाविषयी मुळीच शोध करीत नाहीत. हे नांवाचे बेरोजगारी शेतकरी झाले आहेत. त्यांनी आपल्या मोठ्या कष्टाने मिळविलेल्या द्रव्याने कुटुंबाचे तात्काळ दडोत पालन होणे अशक्य मग बुद्धावस्थेत हातपाय थकल्यास जमीन दुसऱ्यास देऊन सारापट्टी भरून उरल्यास, जो तळें राखील तो पाणी चाखिल्यावांचून राहाणार आहे? अशा रीतीने सावकाराच्या घरांत चक्रव्याड व्याजाने एक दोन वर्षांत मुदलांत कांहीं मिळून मुदल अजबात सुटते आणि व्याजांत जमिनीचा ताबा स्थापित होतो. परंतु विद्याशुद्धिविषयी विचार कोणीच करीत नाहीत. या लोकांस विद्या शिकविल्याने हे उत्पन्नाच्याच मानाने खर्च करून आपल्या निराश्रित कुटुंबास भन्नाचा सुकाल करतील. अशाने प्रजेची बढती होऊन व्यापारास उत्तेजन येईल आणि प्राणीमात्रांस आनंद वाटून राज्यकर्त्यांविषयी पूज्य बुद्धि उत्पन्न होऊन ते ईश्वराजवळ अभिष्ट चिंतन करतील. कां तुम्हाला माझे विचार कसे काय वाटतात !

राम०-शेतजीचे विचार मोठे गूढ खरे ! पण आपल्या मताप्रमाणे वागतो कोण ?

धन०-न बागलें तरी कांहीं चिंता माहीं; परंतु जितकी मनुष्ये आहेत त्यांचे एक मते एक विचारें जर वर्तन झालें तर खचित शेतकऱ्यांचा ऊर्जित काळ होऊन, आर्यमही सुवर्ण कांतीची होईल, आणि शेतकरी देवासारखे तेजमंज होतील, परंतु तें होण्यास विद्येवांचून अन्य साधन मला दिसत नाही.

रामचंद्र०—शेटजीचें, विद्येवांचून इतर व्यवहारीक गो-
ष्टीकडे लक्ष भस्मळ कमी असाचें असें वाटतें.

धन०—(हालून) पंत आपण व्हेली आहां, राग मानूं नका
बरें? व्यवहारांत जास्त अथवा कमी, नका अथवा तोटा,
हित अथवा अनहित, नीच अथवा श्रेष्ठ, मान अथवा अप-
मान ह्या सर्व शब्दांचा एकमेकांशीं निकट संबंध आहे
किंवा नाहीं हें पहावयास जसें मनुष्यांस आपलें स्वरूप
आरशांत दिसतें तसेंच पूर्वी सांगितलेल्या शब्दांचें पूर्ण स्व-
रूप पहाण्यास विद्येवांचून दुसरा आरसा नाही, झणून जगां-
त उत्तम वस्त्रें व अलंकार घालून लोकांत सौंदर्याची अभवा
श्रीमंतीची प्रतिष्ठा भोगणें त्यापेक्षां अनेक विद्याधनांनीं
श्रीमंत झालेल्या लोकांनीं आरशांत विद्वत्तेचा पोशाख, श्री-
मंत रीतीनें पाहिल्यास त्याला आपलें स्वरूप तुच्छ वाटून
पूर्व कवींस श्रीमंत आणि ज्ञाने हाणें भाग पडतें. कारण,
अविचार्यांस विचार कोठून? आणि विद्वानांस अविचारी
कोण झणेल? याकरितां विद्याधनांनीं त्यांस श्रीमंती देणें
हें राज्यकर्त्यांकडे आहे.

राम०—शेटजीच्या बोलण्यास आड येतों झणून क्षमा
मागतों.

धन०—क्षमेचें कारण काय? तुझास जें विचारणें
आहे त्याविषयी जी मला अल्प माहिती असेल ती मी स्व-
संतोषानें सांगेन.

राम०—शेटजी, तर राज्यकर्त्यांनीं शाळा स्था-
पून शिक्षण दिल्यानें हे लोक श्रीमंत होतील. काय?

धन०—रामचंद्रपंत, शाळा स्थापून त्यांस योग्य शिक्षण
मिळाल्यास श्रीमंत होतील यांत नवल नाही; परंतु आतां

जे दरिद्री होऊन गेले आहेत त्यांस स्थितिवर आणण्यास प्रथमतः जमिनीचा जप्पर सारा कमी करून अन्यदेशीय माल आपल्या देशांत उत्पन्न करण्याकरिता ज्या अफाट पडलेल्या जमिनी आहेत, त्या प्रजेस उत्तेजनार्थ दिल्याने देश सुपीक होऊन राज्य भरभराटीस येईल आणि परदेशीय राजे मनांत टंग होऊन-अन्य देशीय प्रजा वसाहतीच्या विषानें आल्यास त्यानीं आपलें आयुष्य कितीही स्वर्ग केलें तरी प्रवेश न होतां राजा आणि प्रजा या उभयतांचे ऐक्यतेविषयी मर्मज्ञ जे असतील ते आश्चर्य करतील म्हणून अजानांस विद्या शिकविण्यास उत्तेजन देऊन त्यांस ज्ञान संपादनार्थ पुस्तकें, इतिहास, वैगरे ग्रंथावलीकनानें स्वकामीस म्हणजे नोकरी, व्यापार, वैगरे व्यवहारनिमित्त जितके म्हणून मनुष्यमात्रास व्याप आहेत, त्यांत तो दुःख न मानिता, विशेष्या जोरानें प्रखर सूर्यासारखा तेजःशुभ्र दिसेल; आणि आत्महितार्थ यथामती विद्याधन स्वर्ग केल्यास राजापासून रंकापर्यंत कमिजास्तपणा न राहता, अत्यंत प्रेम वाढेल, (हस्तकान साहा सान घोडेश्वर अति वेगानें येतावेतसे पाहून) अरे गाडी बाजूस घे (तो गाडेंने वाळविण घेतला).

रास०-अरे गाडी धावूं नकोस उभी कर (हस्तकांत गाडीच्या पोरी बाजूस दार उभे राहतात).

भैरुजी०-(नमूनेने) उभिच आहे महाराज. (गाडी उभी करतो).

रास०-गाडीत कोण आहे रे?

धन०-(गाडीतून) कां रासगुप्त महाराज? काय आज्ञा होत आहे?

रास०—अरे, धनवाळा, मी राजपुत्र, तू मला कथित मावकाराचा पोर आणि तू माझी अपर्याप्ता करतोस? ऊठ, ऊठतोस की नाही?

धन०—का, मी काही अपराध केला आहे की काय?

रास०—अपराध केला काय क्षणून मला विचारतोस? उतर खाली मग सांगतो.

धन०—(शिगाई बघेरे पाहून खिन्न होऊन गाडीतून उतरतो.) काय आज आहे महाराज.

रास०—तू खरे बोल शारंगप्रभा कोठे आहे ती?

धन०—बाहवा महाराज, काही तरी विपरीत विचारावे दुसरें काय?

रास०—दुसरें काय? हे तिसरेंच दाखवितो धीर धर (शिगायीकडे पाहून) पहाता काय, बोधा वाला आणि धाला हातांत बिडी!

धन०—रासगुप्ता, हे काय अवटीत बोलतोस.

रास०—(शिगायास) वाढ कोणाची पहाता? घाला बिडी, आज तुमच्या धाकल्या राजाचा जयजयकार झाला. (भागलीच वाढ आपल्यास सतांनी घोगटतो) शाबास! शाबास! शाबास! (शिगायास) अरे गाडींत शारंगप्रभेशिवाय दुसऱ्या माणक खिया किती आहेत पहा?

येसू०—(गाडीत पाहून) दोघेजण आहेत महाराज.

रास०—दोघीही देखण्या आहेत काय?

राय्या०—बापका नाहीत पुरुष आहेत महाराज.

रास०—त्यांचा मला चेहरा पाहूया, उतरवा त्यांस, खाली.

येसू०—अरे बाबांनी खाली उतरा (निमूटपणे खाडी उतरतात.)

रास०—व्या दोघांसही विडी घाला.

येसू०—सरकार दुसऱ्या विड्या नाहीत.

रास०—दुसऱ्या विड्या नाहीत तर ही (हातचीं रुमी काढून)
सोन्याचीं कडी घालून देडास शेल्पांनीं बांधा छणजे पक्के
कैदी दिसतील.

राम्या०—महाराज, सोन्याचीं कडी कशाला पाहिजेत / शे-
ल्पांनीं च बांधतो छणजे शालें.

रास०—(राम्याने) तू कोण, राजा आहेस ? मी सांगेन
तसें कर.

राम्या०—बरे आहे महाराज, (दोघांच्या हातांत एक एक सो-
न्याची कडी घालून उभा राहातो.)

रास०—अरे अजून हे मोकळेच दिसतात !

येसू०—महाराजास पूर्वीच सांगितलें कीं, यांनां शेल्पांनीं
बांधले पाहिजेत.

रास०—बरे तर यांनां शेल्पांनीं च बांधा, (आतां केला
बांधण्यास देतो तो घेऊन झिगार्द रास बांधताना)

राम्या०—सरकारच्या अज्ञिप्रमाणें दोन कैदी केले
परंतु तिसऱ्यास विडी घालण्याची जरूर नाही. कारण,
तो आपल्या संगती येण्यास तयार आहे.

रास०—कोण धनपाळ.

राम्या०—होय महाराज.

रास०—अरे, त्यानें मला शालेंत फार चास दिला होता
छणून त्याला क्षमा होणें नाही. त्याच्या हातांत ती लोखं-
डी विडी घालून घेऊन चला.

राम्या०—ठीक आहे (धनपाळाच्या हातांत विडी घालून बंदी-
बान करतात.)

धेसू०—महाराज आता काय हुकूम होत आहे ?

रास०—(बोळ्यावरून उठून) घोडां, मी पांढऱ्या गाडीची सडती घेतो (गाडीत बसून बोळ्यावर घेऊन बाहेर येऊन ग्याना सह खंजिर दाखविता) हेरे काय ! हा खंजिर तुझ्या गाडीत कोठून आला ?

धन०—(लीनेने) महाराज आपल्या असंभवनीय कर्तृत्वाविषयी काही बोलावेसे वाटत नाही. कैदी तर केलेच आहे आता न्यायासनासमोर सत्य न्याय मान करवा झणजे झाले.

रास०—तू माझा देवा करतोस हे बरे नाही, झणून तुला विचारतो की, शारंगप्रभेस तू कोणीकडे ठार मारलीस ? खरे सांग.

धन०—मला शारंगप्रभेविषयी काही माहिती नाही.

रास०—तू तिला सांगितलेस की सत्यसेनास वरून को. आणि मजबरोबर अमर्यादपणाने वागून मला उपदेश करित होतास, त्याचे स्मरण झाले झणजे असे वाटते की, तुला प्राण प्यावा की माझा प्राण द्यावा सांग बरे ! का काही बोलत नाहीस ? शारंगप्रभा कोणीकडे पळून गेली ?

धन०—(कागजास हात लाऊन) प्रारब्ध झाले ! मला मुलींच माहीत नाही झणून सांगत असता हा मला पुनःपुनः तेंच तेंच विचारतो हे काय ?

रास०—मला माहीत नाही झणतोस ? हे, आता दाखवितां कशी माहिती नाही ती. (शिष्यास) काय बघता, यांना गाडीत न बसू देता पायांनीच चालवा आणि तुझीही स्यांच्याबरोबर चाला, समजलांत, ?

राधा०—महाराज आमचे घोडे ?

रास०—बालतील तुमच्या बरोबर (नव्वर पोल्याच्या ठ-
माचा एका हातात व दुसऱ्या हातात एकेक कैदी केलेले इसमांसह नि-
घून जातात)

अंक ५ वा.

प्रवेश १ ला.

दरबार—न्यायसभा.

कातिवर्मराजा—सुसर्मा (प्रधान)—भानुसिंग (सेनापती)—श्रीनि-
वासराव (न्यायाधिश)—विठ्जी (चोपदार)—रासगुप्त (राजघ-
राण्यातील मुलगा) राय्या, येसू, धोंडी, (शिपाई)—धनपाल
(सावकारपुत्र)—कैदी—रामचंद्रपंत कारकून—तुळाजी गडी.
सेतू गाडीवाला (कैदी.)

विठ्ठ०—सकलगुणकलाप्रविण आर्यभूषण, श्रीमंडित
राजाधिराज कातिवर्म राज्यपालकाचा जयजयकार असो—
(पडदा वर जातोच सर्व उठून धनुकमे मुजरे रुई लागतात.)

विठ्ठ०—प्रजापालकांस, गुणी, हाते, योध मुजरे कर-
तात, त्यांकडे महाराजांचें अवधान असावें.

सुस०—ज्या त्या कारणावरून महाराजांचें मन उद्दिप्त
झालें आहे. त्याचे कर्ते राजाश्रयांत असून इच्छीत मनोरथ
भंग होऊन निरिच्छ बागणें भाग पडणार. त्याला उपाय
काय करावा?

श्रीनिवास०—आरण राजभूषण आहां आणि जाह्यांस
विचारतां तर सांगणें भाग पडतें कीं, अपायास उपाय शांती,
आणि ती तर मूर्तिमंत राजाश्रयास आहे. मग अन्याय कसा
होईल?

सुश०—आपण न्यायी आहो. आज्ञा असल्यास हुकूम करतो.

कांति. रा०—काय ? संगितलेल्या इसमास आणले ?

सुश०—होय, राजमुगुटमणे काल चंद्रोदयी धाकच्या महाराजांनीं त्यांस धरून आणले आहे. आज्ञा असल्यास दरबारांत आणवितो.

कांति०—मग विलंब को ?

सुश०—विठ्ठजी, बाहेरल्या बाजूस कैदी आहेत, त्यांस येथे आण.

विठ्ठ०—आज्ञा महाराज, (धनवाज्याची पिडी काढून घेऊन येतो त्याच्या बरोबर रामचंद्रांत, मुळाजी, व सनू हेही येतात व सर्व कैदी मुळरे करून हान जांरून उभे राहतात.)

रास०—(मुळरा करून) या गुलामांनीं गाडींत बसून गरीब कैदास धांवण्यास लाऊन आपण पळण्याचा विचार केला. तेव्हा या वीरपुरुषांनीं (कैदास हान लावून) धांवत जाण्याचा विचार केला परंतु हे शर्ती लागेनात. मग घोड्यावर बसून राजा झालों; तेव्हा हे (कैदास दाखवितां) चौघे कैदी झाले.

कांति०—पुढे आतां तुझे शासनपण, गप्प नस.

सुश०—(धनवाज्यास) मुला, येथे उभा रहा. (राजासमोर उभा करतो)

श्रीनिवास—कायरे ! तुझे नांव काय ?

धन०—(नम्रतेने) मला धनपाल ह्मणतात.

श्रीनि०—तुझ्या बापाचें नांव ?

धन०—हिंमतराम.

श्रीनि०—तू हिंमतरामाचा मुलगा ?

धन०—होय महाराज.

श्रीनि०—(मन्त्रालय हलूय विचारतो) हा कबूल कर-
तो किया नाही.

सुवा०—(नाही कबूल मान हाखनेतो)

श्रीनि०—का धनपाज्या, खरें सांग की, या कृत्याबद्दल
तुझ्या बापास कोही माहिती आहे काय ?

धन०—(मन्त्रालय) कोही तरी अवटीत आहे खरें. कारण,
आता आपल्या कुलशीलाच्या अभिमान न राहतां सर्वांची
विटंबना होणार ! असो ! ईश्वरेच्छेपुढें उपाय नाही.
(उपड श्रीनिवासरावास) कोणत्या कार्याविषयी विचारतो
महाराज ?

भानुसिंग—(मध्येच) हा देवणा दिसतो; यामुळे सर्वास
दया येते. परंतु हा पक्का विलेद आहे. (श्रीनिवासरावास)
कसे उत्तर देतो पाहिलातना !

श्रीनिवा०—ह्या कार्याविषयी (पत्र देतो तें घालून धनपाल
खेनी खेनी) कोण आहे रे ?

गडी०—जी महाराज.

श्रीनि०—या तिघांस बाहेर न्या, (शिर्षार्ध
बाहेर नेतात व धनपाज्यास) जेलत का नाहीस ?

धन०—न्यायसभेपुढें सत्यास जय असें कल्पून जें बो-
लेन तें सर्व खरें मानणें अजदास्याकडे आहे.

श्रीनिवा०—(गंभिरतेने) होय, हें सर्व आझीं जाण-
तोंच. पुढें.

धन०—(नखतेनें दोन्ही हस्त जोडून) राजेंद्र, हा देह आप-
ल्याच अभ्यानें थोर झाला आणि ह्यानें बाल्यदर्शित आपल्या-
च विद्यालयांत विद्याभ्यास केला, त्याचें फळ केवळ कुकर्म

आणि कुसंगती, घातपात किंवा दुष्ट इच्छा होईल काय ?

श्रीनिवास०—अरे या तुझ्या पत्रावरून अवटीत तुझि सहजच सिद्ध होते. पापुढे तुझें काही बोलणें आहे ?

धन०—(खिन्न होऊन राजास) आपण माझे पालक आहात.

कानि० रा०—को बों, हें पत्र तुझें नाहीं सणतोस ?

धन०—असत्य कसें बोल् महाराज.

कानि० रा०—तर सांग आतां, ती पोरगी कोठें आहे ?

धन०—राज्यपालकांनीं असें न विचारण्याविषयी सेवक करडप जोडून प्रार्थना करित आहे.

श्रीनिवास०—(रामास) सांगण्याचा विचार नाहीं वाटतें ?

धन०—(लीनवेंच) शारंगप्रभेविषयीं मला काही माहित नाहीं.

श्रीनिवास०—(राजास) महाराज, अशा रीतीनें हा सांगणार नाहीं (धनपालास) तूं त्या बाजूस उभा रहा; (तो निमुटपणे दाखविछेळ्या जागीं उभा रहातो व विदूशीस,) बाहेरल्या दुसऱ्या कैदांस आण, (रामचंद्र कारकुनास पुढें आणून उभा करतात) तूं कोण आहेस ?

राम०—मी ब्राह्मण आहे महाराज.

रास०—(मध्येंच) अरे, असें खेडें बोलतोस ? तूं (धनपात्राकडे गीट दाखवून) व तो समोरासमोर बसले होतेत, त्यावेळेस गादीच्या खालीं मला खंजीर दिसला, तो हा पहा. (खंजीर व्यापारिजापुढें टाकतो.)

श्रीनिवास०—काही रामचंद्रपंत, तुम्ही ब्राह्मण, आणि हें महाराज सणतात हें काय ?

राम०—महाराज कांहीं छणोंत, मी तर गरीब ब्राह्मण आहे.

श्रीनिवा०—पैत, श्रीमंतीकरितां द्रव्यलोभानें शारंग-प्रभेस मारली काय ?

राम०—(देखीं कानावर हान देऊन) शिव! शिव! आमच्या हातून असें साहस होईल तरी कसें ?

श्रीनिवा०—सर्वाविषयीं बोकुं नका. कदाचित तुम्हीं केले नसेल; परंतु हें कर्म तुमच्यापैकीं कोणी केले किंवा नाही ? खरें सांगा ?

राम०—महाराज, मी पूर्वे दिवशीं मध्यरात्रीच्या सुमारास आलों आणि सूर्योदयीं निघालों, मला पांत काय मारीत असणार ?

श्रीनिवा०—तर, तुझाला कांहीं माहित नाही ना !

राम०—यज्ञोपवीताची शपथ, मला कांहीं माहित नाही.

श्रीनिवा०—(पत्र रामचंद्रांताच्या हातीं देऊन) तर आतां हें भक्षर कोणाचें आहे ! खरें सांगा ?

राम०—(पत्र घेऊन धनपात्राचें भक्षर ओळखून पाहतां व स्तब्ध राहतो.)

श्रीनिवा०—का ! बोलत कां नाही ? ओळखीचें नसल्यांत सही वाचा.

राम०—मला खोटे बोलणें नारी. हे सुवाच्य भक्षर आमच्या शेटजींचें आहे.

श्रीनिवा०—तुमच्या शेटजींस आझीं ओळखीत नाहीं. काय तें नांव सांगा.

राम०—धनपाल.

श्रीनिवा०—ते येथें आहेत काय ?

राम०—हे महाराज, (चनराजास हातावे दाखविता.)

श्रीनिवा०—रामचंद्रपंत, आत्मास मी खटल्यासंबंधी जी माहिती पाहिजे होती, ती तर मिळालीच आहे. परंतु तुझाला जर आपल्या कटुवांत सुखानें राहण्याची इच्छा असेल तर शारंगप्रभेचा शोध सांगा !

राम०—महाराजांस पूर्वीच झपट बाहून सांगितलें की, मला कांहीं ठाऊक नाही. पापुडें आपण सत्ताधीश आहांत, जी शिज्ञा करणें असेल ती करा.

श्रीनिवा०—तुमच्या प्रारब्धी दुःख, म्याला माझा तरी काय उपाय ? आतां तुम्ही तुमच्या शेटजींजवळ उभे रहा. (जे तवें करतो. विठ्ठी तुझाजोस आणतो, म्यास पाहून) अरे हा तर आपल्या विठ्ठीचा मुलगा ना ?

तुळाजी०—होय महाराज.

श्रीनिवा०—अरे, तुझा बाप इतका छानारा साला, तरी प्रामाणिकपणानें महाराजांची नौकरी करतो आणि तूं विरुद्ध गोष्टीस अनुमोदन देऊन अवघटीत कृत्य केलेंस काय !

तुळा०—नाहीं महाराज.

श्रीनि०—तर काय तुला येथें उगाच आणलें आहे ?

तुळा०—महाराजांनीं आज्ञा दिल्यास माझा अर्ज आहे.

श्रीनि०—काय अर्ज आहे ! बोल मिळें नको. अन्य ठिकाणीं तुझा बाप तुला नौकरी देईल. पण खरें सांग काय तें !

तुळा०—हकूम आहेना ?

कांनि०—होय, बोल उशीर नको.

तुळा०—(चनराजाकडे पाहून) मी म्या शेटजींचा नौकर आहे. परवाच्या दिवशीं वाटादितसामुळें रावी जाग्रण सालें

४ दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं धन्याचरोवर गाडीतून जात असता. —

श्रीनि०—मी तुला परवां तेरावांचे विचारीत नाहीं.

तुळा०—तर महाराज आपण काय विचारतां.

श्रीनि०—(म्यास पत्र घेऊन) हें तुझ्या शेटजीचेंच असरना ?

तुळा०—(पत्र पाहून) होय महाराज.

श्रीनि०—(घटावून) तर गुलामा, खरें सांग राजकन्या कोणीकडे आहे ती ?

तुळा०—(भिडून) मला माहित नाही. पण रात्रीं मात्र.

श्रीनिवा०—कां ? रात्रीं मात्र, इतकें झणून स्तब्ध राहिलास ? बोल लवकर, आह्माला पक्का शोध लागला आहे. तूं खरें बोलशील, तर सुटका होईल नाही तर शिक्षेस पात्र होशील समजलास.

तुळा०—(मनमोच) अरे ! री ! सर्वस्वी घात केला ! असो ; (उचर) महाराज, रात्रीं मात्र इतकें झणून स्तब्ध रहाण्याचें कारण असें की, हें पत्र शेटजीनीं जन्म दिवसाच्या मध्य रात्रीस राजकन्येस देण्यास दिल्याचें मला स्मरण आहे.

श्रीनिवा०—मग तूं हें पत्र शारंगप्रभेस देऊन तिला फसवून नेलेंस खरें ना ?

तुळा०—मी स्वतः हें पत्र दिलें नाहीं.

श्रीनिवा०—तर आणखी कोणी यांत सामील आहेत वाटतें, खरें सांग ?

तुळा०—सामील कोण असणार ? मी स्वतः पत्र घेऊन बुर्जाजवळील देवडीवर उभा होतों; स्याबेळेस राजकन्येच्या दासीस हें पत्र दिलें आणि प्रातःकाळीं आह्मी भद्रावतीस निघून गेलों.

श्रीनिवा०—आझाला असा शोध लागला आहे कीं, द्रव्य लोभानें शारंगप्रभेस मारून द्रव्य पुरून ठेवले आहे.

तुळा०—महाराज, शेटजी गर्भश्रीमंत असून असें काम कसें करतील ?

श्रीनिवा०—कदाचि शेटजीनीं केले नसले तथापि तू केले असल्यास ?

तुळा०—महाराज, मी त्या रात्रीस तिला पाहिलें असल्यास ईश्वर माझे डोळे नाहीसे करील; फार काय सांगूं, आपण आमचे धनी आहांत पाहिजे तें करा.

श्रीनिवा०—तर हा खेजीर तुझा आहे ?

तुळा०—नाहीं महाराज.

श्रीनिवा०—मग हा गाडींत कोठून आला ? आणि याला रक्त कसें लागले ?

तुळा०—हें शस्त्र रासगुप्त महाराजांनीं गाडींतून आणून दाखविलें यावांचून मला काहीं ठाऊक नाही.

श्रीनिवा०—ठाऊक नाही काय? बरें समजेल! आतां तुंही तेथें उभा रहा. (तो बोधासज्जित उभा राहतो व विदूषी संन्यास आणतो, त्यास पाहून) तू कोण ?

संनू०—मी गाडी हांकणारा ?

श्रीनिवा०—बरें गाडींतून यांस (निघास दाखवितो) कोठें घेऊन जात होतास ?

संनू०—शेटजीच्या घरून या तीन इसमांस भद्रावतीच्या रस्त्यानें घेऊन जात असतां हे (रासगुप्तास दाखवितो) राजश्री यांनीं मला बडेंच कैद करून आणले. मला दुसरें तिसरें काहीं ठाऊक नाही.

श्रीनिवा०—तर तुझ्या गाडीत हा रकानें भरलेला खंजीर कोठून आला ?

संतू०—महाराज, शेडजींच्या बेलास पराणी लावण्याचा हुकूम नाही; मग गाडीत हत्यारें कोठून असणार ?

श्रीनिवा०—पुढे पुढे तुझे शाहणूषण. आतां गप्प रहा. (राजास) महाराजा समस्त चौकशी झाली; आतां काय आज्ञा होत आहे ?

कांनि०—(विचारकळून सुरक्षाग टाकून) चौकशी करतां इतकें सिद्ध होतें कीं, हें सावकारपुत्राचें स्वदस्तुरचें पत्र आहे व साक्षीदारांनीं ज्या आपल्या जवान्या दिल्या, त्यावरून धन्यावर सबळ पुरावा होत नाही, व मुलीचाही शोध सांगत नाहीत, त्यामुळे तिला मारली, किंवा ती जिवंत आहे हें काहींच समजत नाही. आतां तिला वाईट बुद्धि देऊन द्रव्य लोभानें पळविली हें पत्राच्या पुराव्यावरून सिद्ध होतें असें समजून विशेष चौकशी होण्यास जरबेदांनीं मारून कबूल झाल्यास अपराधाची क्षमा करानी, व तिचा कैदास साक्षी ठरवून सोडून द्यावें, आणि काम पडल्यास रजर होऊं अशा रीतीचे स्वदस्तुरचे मुचलके लिहून घ्यावे.

श्रीनिवा०—जशी महाराजांची आज्ञा. (संवत्सास) काय राजाज्ञा झाली ऐकलीतना ?

सेवक०—होय महाराज (धनवाज्यास बंदीबान करून गाडीच्या तीन इसमाचे मुचलके घेण्यास घेऊन जातात.)

मुक्ता०—क्षमा, दया, शांति, आणि ज्ञान यांचें मूळ बीज विद्या, ती जर योग्य कामीं खर्च केली तर लोकापवाद न येतां स्तुति होते. आतां महाराजांनीं अपराध्यास अपराध कबूल केल्यास क्षमेचा भाव दाखविला; परंतु तसें न झाल्यास

पुहें हुकूम काय होतो तो दासास समजला नाही.
श्रीनिवा०—महाराजांस प्रधान खर्चें चतुर मिळाले,
यांत सहाय नाही.

कांतीव०—का श्रीनिवासराव पुढल्या हुकूमास तुमचें
मत कसें काय आहे तें तर समजूं या.

श्रीनिवा०—प्रजापालकांनीं न्याय तर यथा योग्य के-
ला. परंतु अपराधी स्वदस्तूर कबूल करून कर्तृत्व छप-
वितो. कारण, खंजिराच्या सवल पुराव्यावरून इथ्य लोभानें
मारली असावी असें वाटतें तर यथा न्यायानें पाहूं गेलें,
तर अपराध्याची शहरभर धिंड काढून देहांत प्रायश्चित्त
दावें. याकांचून दुसरें मला काहीं वाटत नाही. याउपर
महाराजांची मर्जी.

कांतिवर्म०—(सगांस) कां सभासदहो, आतांच न्या-
याधीशांनीं जें भाषण केलें हें सर्वांनीं ऐकलेंच आहे; या-
उपर तुमचें हेतू मला समजले पाहिजेत.

सुश०—(सर्व एकमेकांच्या कानां लागून प्रमानास सांगताना
स्वातन्त्र्य) महाराज सर्वांचें बोलणें न्यायाधीशाच्या बोलण्यास
अनुसरून आहे. तर आतां काय ती आज्ञा व्हावी.

कांति०—(दुःखानें) मंत्री, आज कैदास देहांत शिक्षा
दिल्यानें माझी प्रियकन्या मला भेटून आनंद होतो असें
नाहीं, परंतु अन्यायास न्याय देणें हा पक्ष मजकडे आहे
छणून निरुपायास्तव व न्यायाधिशाच्या बोलण्यांस हुकार
देणें भाग पडतें.

सुश०—कोण आहे रे तिथें !

भानु०—जी महाराज.

सुश०—मारेकन्यांस वर्दी कळीव कीं, हिंमताराम सावका-

राजा पुत्र धनपाळ, पास जेरबंदानें मारून अन्याय कबूल न केल्यात राजाज्ञा भंग करून द्रव्य लोभानें राज-कन्येस वाईट वर्तणूकेचे विचार देऊन रावांत ठार मारल्याच्या स्वदस्तूचा आणि रकानीं भरलेल्या खिजराच्या सबळ पुराव्यावरून उद्यां प्रातःकाळीं सर्व शहरांत धोंड काढून सूर्य मध्यानीस सूर्जी द्यावा. व शहरवासी जनांस कुकर्मीचें कल पाहण्यास सर्व शहरांत दोंडी द्यावी अशी राजाज्ञा अहि सणून कळीव, जा.

भानु०—हुकूम अहि ना महाराज, ?

सुश०—होय जा तू.

प्रवेश २ रा.

चावडी.

राजदूत, कैदी धनपाळ, रासगुप्त, भानुजी हुजण्या, सभ्या.—

रास०—[धनपाळास जेरबंदानें मारण्यास घेऊन येत आहेत असे पाहून] अरे, ह्या सावकाराच्या पोरस जेरबंदानें मारण्यास मोठ्या आनंदानें मारा, मारा, असें बोलत राजदूत धांवत किती येत आहेत. अबब (भावार्थ करून) हा माझ्या सारखा श्रीमंत नाही, याला सावकारी कशी करावी हें ठाऊक नाही, हा राजा नाही, जिभेनें पाहिजे तें बोलतो सणून सर्व शहरवासी लोक ह्याच्या शाहणा सणतात, परंतु मला तर याच्यासारखा महामूर्ख जगांत आढळत नाही. असें असून याच्या देहानें महासौंदर्यवान चार जवान राजासारखें रक्षण करितात हा केवढा अन्याय, कारण कीं पास पाह-

व्यास लोक तरी किती आले आहेत ! आणि मी राजा, माझा मित्र सत्यसेन प्रधान, या उभयतांष्ट्र (भनगाळास कैदी केलेले बालकून) अशा रीतीने महाराजांस पाहण्यास सर्व लोकांच्या माझ्याघोड्यांच्या बुडीच्या मुंडी आणि आकाशातील पक्षुपक्ष्यांचे धवेच्याधवे उलथून पडतील नाही बरें ?

संभ्या०—जगांत न्याय नाही बरें, कारण एकाची क्षण आहे की, विनाशकाले विपरीत बुद्धी, ती जर खरी क्षणाची तर निरअपराध्यास दंड को होता, न ज्यास विपरीत बुद्धि उत्पन्न झाली असता त्याची मनेच्छा पूर्ण को न व्हावी (रासगुप्त) होय महाराज, आपली इच्छा इश्वर केव्हा तरी पूर्ण करील.

मांग०—(भनगाळास मारण्याकरिता एका हाताने कोरवा घेऊन) अर ये सावकार, समृद्ध वस्तूर, मुंडास काढ बीगी.

धन०—(धैर्यहीन होऊन डोळ्यांत अश्रु येतात) हर, हर, जितका जगांत न्याय तितकाच अन्याय ना ? ओरें, जे मजवर अत्यंत प्रेम करीत होते त्यांस आज मी जगांत दुष्टासारखा वाटून माझ्या बोलण्यावर अविश्वास झाला (विचारकफून) धैर्यवानास साधू क्षणतात झणून इतका वेळ धैर्य धरलें परंतु व्यर्थ झालें. मी अल्पमतीने साधू क्षणाला परंतु ज्यानी साहा धुतले तो साधू आणि मी तर दुष्ट, परंतु दुष्ट क्रिया केली नाही, पातकी असूनही अपराधी नाही.

रास०—तू अपराधी नाहीस तर मी, आणखी काय ?

मांग०—(भनगाळास) अर वस्तूर काढ, ऐकतो की न्हाई.

धन०—(राग वाढून जीवनेने) काढतो बाबा, (भयभीत होऊन भागारव्याने बंद सोडून लागतो) माझ्यावर प्रसंगच आहे झणून तुमची विनवणी करतो की कोरज्याने न मारता

माझा जीव त्या, परंतु ही पमयातना माझ्यानें सहन हो-
णार नाही, तुमच्या पायां पडतो. (साष्टांग संबन्धन घालतो)

सांग०—(दयाई होऊन त्यास उभा करतो) आमीनी मनु-
कसच रावो, आमास्नीनी दया हाई पर नू कबूल हो मजी
आमास्नी माराया नग, बेलकीर मदी. मजी तुमीनी सुट-
का होईल.

धन०—(कपाळास हात लावून) प्रारब्धच माझे ओढावले
त्याला तुमचा तरी काय उपाय, जो सर्वाभूती आहे तो
अलीप्त असल्यामुळे त्यास साध देता येत नाही, काय
करूं मी, मजवर कपाकरून माझी तनु छिन्न भिन्न करणार
त्यापेक्षा हाखप्रहारानें भेत करून तनु प्रजापालकास दाखवा
छणजे महत् उपकार केल्यासारखें होईल. (भांगरखा पांगोटे
काढून उपर्या भांगानें उभा राहतो.)

सांग०—अर संमद खर हाई, पर आमी हुकमाच चाकर
छानून सांगतोया बीच्या सरकारची लेक हैय कुनीकड.

धन०—(१३१) मला माहीत नाही, खचित माहीत नाही.
(हतव्यात कोरडा मारतो त्याबरोबर कळवळून मोठ्यानें ईश्वरा कोवून
जमिनीवर पडतो, त्यास उठीवतात व पुन्हा पुन्हा कोरडा मारतात.)

सांग०—कुनीकडे हाई बेल साटविशीं. (कोरडा मारतो)

धन०—(गडबडी सोळतो) आग आई आई अपयययय
अबबब, मेलेंरि मेलीं मेलीं मेलीं मेलीं मेलीं (उभा करतात.)

सांग०—कुनीकडे हाई.

धन०—अरेरे माझ्या आंगातून रक्त आलें, माझ्यानें
बेलवत नाही, मी तुमची व ईश्वराची हापत घेऊन सांगतो.

सांग०—सांग सांग लवकर.

धन०—मला ठाऊक नाही मी खचित पळवली नाही,

पारिजे असल्यास माझा जीव त्या पण मला मारू नका.
(इतरांना भानुजी पुढच्या घेता)

भानु०—अरे तुमाजी बंदी आहे.

मांग०—कायर.

भानु०—अरे हिंमतराव सावकाराच्या लेक धनवाळ
यास जेरबंदानीं मारून अन्याय कवूल न केल्यास राज-
जा भंग करून द्रव्यलोभानें राजकन्येस बाईट वर्तणूकीचे
विचार देऊन रानांत ठार मारल्याच्या स्वदस्तरच्या आणि
रकानी भरलेल्या खेजिराच्या सचळ पुराव्यावरून उद्यां
प्रातःकाळीं सर्व शहरांत धोंड काढून सूर्य मध्यानीस सुळीं
द्यावा व शहरवासी जनांस कुकर्माचें फल पहाण्यास सर्व
शहरांत दोंडी शाही अशी राजजा झाली आहे समजलांत.

मांग०—(त्रासून) ऐकलेंसरे बीड्या आतां तुझे घडे
भरले चल (पळत जाताना.)

रास०—कशी गमत झाली शाबास शाबास (आपलीच
पाठ आणखी घोंगटतो.)

संभ्या०—वः महाराज धन्य आपला पुरुषार्थ (सर्व जाताना.)

प्रवेश ३ रा.

रामोशाचें घर.

मन्या, सुभान्या, सदबा, ग्यानबा, शारंगप्रभा, आणि
कोंडीबा महार.

(पमानझालीं घोंडी निवारणार्थ भाग्यजीवक भंग घेत बसले असतां)

मन्या—कायराव ग्यानबा, तुमावानीं शान मुरत कोनी-
बी न्हाई बगा. (शारंगप्रभेस दाखवून) ही माझी बगा तवांच
बरी झाली राव.

मुधा०—अबो तेत नवल न्हाई पर येचा बापनी लई हुशार त्येच्या बांनी कुनीनी न्हाई.

शारंग०—(आयबर पोंमळी पायकन) तें बाई काहीं असो, पण मी वांचेन असं माझ्या स्वामीही नव्हतं; तुम्हीं चार दादाबाबांनी रानांतल्या वन भौशधीन मरणाच्या तोंडातून काढलं हेच ईश्वरानें मजवर केळ्ळे उपकार केले बरे, त्यण आहे ना? कीं तारत्या पुढें मारत्याचें काहीं चालत नाहीं, असं समजून सत्य भाषण, सत्य धर्माचें आचरण, हेच विद्येचें फळ झणून मला मुख वाटतं.

कोंडीबा०—(सार्गानें जाणाना) जोहार करतोय मन्थाबा

मन्था०—कीनरे त्यो, कोंडीबा?

कोंडीबा—जी, मी हाये.

मन्था०—आज काय हाईर, लई बीगी बीगी, कुनी हाइ जन्?

कोंडीबा—लैई दिवसान मूळस मिळायचा थोळ आला हाई अनिक काय राव!

मन्था०—आनी ते कशा पाईर?

कोंडीबा०—मन्थाबा, त्यो आपल्या गांवचा सावकार हिमतराम नव्हका! त्येचा लेक धनपाल त्यास सुळी देयाचा हाई,

मन्था०—त्येनी सरकारच्या गुन्हा का केला हाईर?

कोंडी०—आव आपल्या सरकारची लेक शारंगप्रभा (शारंगप्रभा बापावनी) तीस पैक्या पाई रानामंदी मारली सनूनशेनी त्येस्नी शहरामंदी धींड काडून सुळी देयाचा हाई त्यापाई भाकर तुकडा बीगी बीगी खाऊन निचालों पगा, (बाऊं लागतो) जोहार करतो (गिथून लागो.)

मुमान्या०—कायर मन्याना ल्यो गोरसा सावकाराचा ल्योक नव्हका ?

मन्या०—होय विव्वा, आपनास्नी पेचाइत कशालार व्हावी ?

सार०—(मनाशीच) काय वाई अनर्थ, या महारानें जें सांगितलें तें खरंचसं वाटतें विव्वाच्या गरीबास सुळीं द्या-या हा केव्हा अन्त्याय ह्मणायचा, ज्या मेळ्यान मला जखम करून काटेरी झाडांत टाकून गेला, त्याची तर चौकशीही केली नाही, काय वाई न्याय हा, देवा तुझी मी फार आभारी झालें. मी जर मरतें तर गरीब सुळीं जाता-ना ? काय करूं तरी आतां ! (विचार करून) जर घरीं मी दुखण्यांत पडतें तर वैद्य, मंत्री, धूने, जोतिषी, यांची चं-मल उडून द्रव्य लोभानीं त्यानीं इतकी लवकर बरी क-धीच केली नस्ती, आतां जरा बरें वाटूं लागलें तोंच हें विघ्न पुढें ओढवलं आणि न गेलें तर निरपराधी धनपाळ मजकरतां जगांतून नाहीसा होणार, बरें कदाचित मला मारल्याचा अपराध धनपाळानें कबूल केला असेल असें जर ह्मणावे, तर तो खोटें बोलणार नाही असें असतां, हां गोष्ट झाली तरी कशी ! हो ! सत्तेपुढें शहाणपण नाही हेंही खोटं नाही, त्यास जूलमानें वावा सुळीं देत असेल किंवा त्या दुष्ट घातकी सत्यसेनानें आणि रासगुप्तानें त्याच्यावर आरोप शाचीत करून जगांतून नाहीसा करण्याचा घाट रचून त्याला सुळीं देणार (विचार करतें) वाई आतां माझी मुटका येथून होणार तरी कशी (रागाशाने उघड) वानानें आजचा तीसरा दिवस, मी आतां बरी झालें ह्मणून तुझांस सांगतें कीं तुझी माझ्यासाठीं पुष्कळ कष्ट केलेत पण त्याच

कल मज अबले पासून न मिलतां उलटें दुःख देतें त्या अपराधाची क्षमा करा, मी पदर पसरतें पांया पडतें.

मन्या०—बया, तुझ्या पारि आझास्नी काईनी दुःख नाई.

शारंग०—तुझीं झणता खरं पण आतां तुझां सर्वास दुःख देणारी, मी.

मन्या०—दे बये, माझी लेकच तू हाईस, आणिक काय सांग की.

शारंग०—बाबांनीं मी पुष्कळवेळां सुळावर देतात झणून ऐकलें आहे पण अद्यापी मनुष्यास सुळीं देतांना पाहिलें नाहीं जर मज अबलेवर दया करून ग्याल तर माझ्या दृष्टीस तरी पडेल.

संभ्या०—खर बये, तू जर जातीस तर आपूनची तयार हावोंत.

मन्या०—तू तर लेका तयार हाईस, परहीं माझी बया दुःखती खुकतीया आनिक बायबियू झाला मजीरे ?

ग्यान०—आनराव मीची हाई थीत, आपनापासीं संमद दव हायती, बया भिऊ नग, वर.

सुभ्या०—ग्यानवान् जस भरसपंनी हायती.

शारंग०—मी सर्वे जाणतें पण आतां उजाडलें जायच ना?

सदब०—तुमीची मन्याबा अस राव काय करतां आपून संमद जाऊं मजी आपली बया पगील चला कीं.

मन्या०—तुमी संमद विव्या लागता आनीक माजी बयाची तयार हाई मग मीनी न्हाई कशास्नी लागु तुमीची पघाल आनीक बयेलाची दिसल, चलाकीर मदींही, (सर्व नीघून जातात.)

प्रवेश ४ था.

रातमार्ग.

धनपाल,—राजदूत, दौडीवाला, शारंगप्रभा, रामोशी, राजा. सेवकजन, बैगरे.

दौडी०—(रसगान गीताने) ऐका हो समद लोकहो, हिम-तराम सावकाराचा ल्योक धनपाल येनी वाईट वर्तणूकेचा इचार देऊन दर्व लोभाने राजकन्येस रानामंदी ठार मारल्याच्या स्वदस्तूरचा आणि रकुतानी भरलल्या खंजिराच्या सभन पुराव्या वरन भरिपीस कुकर्मासाठी राजाज्ञा तोडल्यामुळे जेरवेदानी मारून अपराध कनूल न साज्यास सकाळी सरत शहरांत धींड काढून सूर्य मध्यानीस सूळी शाबा भशी परजापालकाची आज्ञा साज्यावरून शहराभाहीर सूजावर देण्यास न्हेतो हावोंत, तर समद्यानीं कुकर्माच कल बघण्यास यावे (दौडी गजवितो इतक्यात मांग धनराज्यास द-कवस रक्तपुष्पमाला देवास काढण्या बाधून हातांत नम्रकलें घेऊन येतात)

धन०—(दुःखाने) विशेशा, दया, क्षमा, शांति, पांचा कळस होऊन निरुपद्रवी प्राणी दुःसह दुःखांत टाकून मन्यापाने क्षणांत जगांतून नाहीसा करणें हें तुला प्रीय आहे असं भास सन्या रीतीनें सांगण्यास कोणी प्राणी घ-मेल असें मला वाटत नाही. आतां मी मात्र क्षणैक ज्ञाना-नं तुला दोष देतो कीं अपराध्यास शिक्षा न देतां अ-न्यापानें मजवर हा केवढा प्रसंग कीं जो मला दुःसह हो तो. काय करूं हे देवाधीदेवा अहीमहीनें रामचंद्रास त्या-च्या नेधूसह आपल्या देवीस बळी देण्याकरितां ज्या सामो-यांनीं सुशोभित केलें होतें, त्याच भूषणांनीं हा पापी अ-

पल्ले नाच सत्य करण्यास शरीरावर अलंकारांचें रक्षण करीत आहे. (शहरवासी लोकांकडे पाहून) हे सर्व शहरवासी जन यज्ञ पाहाण्यास किती आतुर झाले आहेत, जसा यज्ञपशूचा बंध होऊन याग साफल्य झाल्याचा पुण्यास मानून आनंद करितात तशी या संपूर्ण आर्यजनांची स्थिति झाली आहे. स्वामुल्लेख प्रजेच्या राजभक्तीप्रदर्शक चिन्हांवरून मी राजद्रोहासारखा दुतर्फा लोकांच्या धव्यांतून मती भयभित करणाऱ्या भूषणांसार निर्लज्यतेनें चालत आहे. माझ्या चरणांस जडत्व आल्यामुळे ही आर्यमाता माझीच चरण भक्षण करण्याचा विचार करीत आहे तीं काय असें वाटते. माझा देह विदारण होणार झणून कंपायमान होत आहे. बलिवत मस्तकावर व शरीरावर विं प्लेस्तेव सिंदूर टाकल्यामुळे शरीर लाल होऊन शरीरातील रक्त अंतकाल समजून आपली द्वारे बंद करून मस्तकीं जाण्याच्या क्रमानें नेत्रांस आरकता आली, आतां माझ्या हातून स्वदेशहितास आणि वर्ग वैभूच्या सात्त्यास या जगांत अन्त्यायुषी जन्मून कांहीं सार्थक केलें नाही. हे सन्निधानंदा, तुझी लीला, माया, मोह, धर्म व कर्तृत्वावरून कमी हीं जाणण्यास साधन जी विद्या तिजमध्ये जर मी निपूण असतो तर ही आर्यमही सुप्रसन्न करण्यास कांहीं आयुष्य स्वर्णि घातलें असतें, परंतु अल्पवयी उत्पन्न झाल्यामुळे उपाय नाही, झणून अन्त्यायुषी उत्पन्न न करता आर्यभूमिस दिधीगुषी विद्वान जनापासून सुप्रसन्न करण्यास विद्याधन दे या वांचून माझें दुसरें मागणें नाही.

संख्या०—(सर्वां लोकांतून गोळ्यानें) अरे निर्दयानों, स्वजन मनोव्हादार्थ आर्यभूमिस दोष लावण्यास पुराही कां होतं ?

गरीब विज्ञान्या निरापराधी प्राण्यांस दुर्धर दुःख देऊन त्याचा प्राण हरण करण्यास तुझांस कोरीच भय नाहीना ? अरे स्वदेशहितास सतत झटणाऱ्या अशा विज्ञान सुशील लोकांस न्यायासनासमोर आणून आर्यभूमिचा उत्कर्ष न होण्याचा यत्न करतां हा केवढा अन्याय ! आणि स्वतंत्रता दाखळून गरीब अनाथ प्राणी मुळावर देतो, अन्यायरे अन्याय, काय करावें यांनीं लज्जा सोडली. लोकापवादार्थे अथवा परराजाचे भय यांस मुळींच नाही; हाण आहे कीं, "एक लज्जा परित्यज्य सर्वत्र विजयी भवेत्" याप्रमाणे हे बनलेच, आता उपाय नाही काय करावें.

धन०—(लोखून मुळास वाहून) देवा, विजेप्रमाणे प्रकाशित हें शस्त्र माझ्या आलिंगनाची इच्छा करीत आहे. (इतक्यांत मागे मुळजवळ नेताल.)

शार०—(दयाई बोटून) देवा काय हें अरिष्ट, बिचाऱ्यास उगीच जीवें मारतात, आतां जर मी उशीर करीन तर याचा (धनशळाकडे हातकळन) जीव जाणार (रामाशास सोडून भावण वडाळिंगन देऊन कंठातील पुष्पमाळा तोडते, सर्वांस आभार्य घाटवें.)

शहरवासी लोक—(आनंदाने) धन्य ! धन्य ! धन्य ! धनपाळा धन्य; तुझ्या सारखा राजदंड भोगून अंतकाळ होईपर्यंत सत्यव्रत न सोडतां न्यायानें वागलास हेंच आम्हां प्रजाजनांस भूषण आहे. (इतक्यांत राजास वर्तमान समजून प्रधानासह घेता.)

कानिचर्भ—कां बाले तूं होतीस कोठें ?

शार०—(रवते) बाबा, मेल्या सत्यसेनानें राजांत खं-
निर मारून मला कोठेरी झाडांत टाकली तेव्हा या

(रामोशास) लौकांनी मला आपल्या घरी नेऊन बरी केली नसती तर मी मेल्लेच असतें. (सुशमा चकित होती.)

कांति०-प्रधानजी ऐकलेंतना? शारंगप्रभा काय झणतें तें.

सुश०-होय महाराज.

कांति०-तर आतां विलंब न करतां आपल्या मुलास आतांच हजर करा.

सुश०-(खिन्न होऊन) आज महाराज, (सिक्कास) कोण आहे रे?

विठ्ठ०-जी महाराज.

सुश०-जा आणि सत्यसेनास बोलावून आण.

शारंग०-बाबा, निचाऱ्या धनपाळास अन्यायान सुद्धी देण्याचा विचार तरी दिला कोणी?

कांति०-बाळे शारंगप्रभे, याचा अंत होण्याचें कारण याचें स्वदस्तूरचें पत्र आणि खंजिर.

शारंग०-हर हर! बाबा, मजविषयीं कोणावरही दोष येऊं नये झणून मी आपल्यास एक पत्र लिहून माझ्या मंदिरांत आरशाच्या चौकटीत ठेविलें तें नारीं का आपल्याला मिळालें?

कांति०-बाळे, काय झणतेंस? मजकरितां तूं पत्र लिहून ठेवलें आहेस?

शारंग०-होय बाबा.

कांति०-तें तर मला मूर्खीच मिळालें नाही.

शारंग०-बाबा, कोणाला तरी पाठवून तें आणीव झणजे तुला सर्व कळेल.

कांति०-(सत्यसेनास विठ्ठली घेऊन येतो त्यास पाहून.) बा!

सत्यसेना, माझे अन्न सेऊन मजवर योग्य उपकार केलास.

सत्य०—मी कोही केले नाही, रासगुप्तानी सांगितले त्याला माझा तरी काय उपाय ?

कांति०—काय, आमच्या रासगुप्तानी सांगितले ?

मुश०—(सत्यसेनास स्पर्श पाहून) अरे भितोस को जें प-
हिल्यानें नांव सांगितलेंस तेंच पुन्हां बोल.

सत्य०—होय महाराज, आपल्या रासगुप्तानें सांगितलें.

कांति०—बिठूजी.

बिठूजी०—जी सरकार.

कांति०—जा रासगुप्तस एकदम बांधून आण, आणि
शारंगप्रभेच्या मंदीरांत आरशाच्या चौकडींत एक कागद
आहे तोही लवकर घेऊन ये समजलास.

(बिठूजी रासगुप्तस घेऊन येतो व शारंगप्रभेचे पत्र राजास देतो
तें पाहून आनंदीत होतसाता शारंगप्रभेस पोटासी धरून)

कांति०—बाले, धन्य आहेस तूं ! आज तुला मी शि-
क्षण देण्यास जे श्रम घेतले, त्यांचें सार्थक तूं कारच चा-
गलें केलेंस तुझें सद्बर्तन, या पत्रावरून सिद्ध होतें.
(तिला पुन्हा प्रेमाळिगन देतो व रासगुप्तस.)

कांति०—रासगुप्ता, तूं या सत्यसेनास शारंगप्रभेस पळ-
ऊन रानांत ठार मारण्यास सांगितलेंस काय ?

रास०—नाहीं नाहीं मी नाहीं; फक्त एक शिरजीचा
कागद दिला.

कांति०—कोणास दिलास ?

रास०—मममित्र सत्यसेनास दिला.

कांति०—सत्यसेना, हा काय झणतो याचा विचार
केलास ?

रास०—महाराज आपल्या पायांची शपथ घेऊन सांग-

तो की, रासगुप्तानें हिरजीस ठार मारून शारंगप्रभेचें पत्र मला दिलें. आणि पळऊन नेण्यास सांगितलें.

रास०—(मध्येच) गड्या तूं माझा जिवज्यान दोस्त अमून खरें सांगतोसना ? बरें मोहि सांगतों काका, मला एके दिवशीं रखमीनें कागद दिला तो यानीच (सत्यसेनास दाखवतो) मला सांगितलें की धनपाळाविई पत्र उद्यां काकांस दे, मग धनपाळाची आपण गम्मत पाहूं. तशी मी गम्मत केली.

कांति०—तूं तर मूर्ख आहेस बोलूं नकोस, (पश्चानास) मेची, या खटल्याचा विचार फार बारकाईनें केला पाहिजे कारण यांच्या हल्लींच्या भाषणावरून निरापराधी धनपाळ देहांत शिसेस जाण्यास कारण सत्यसेन व रासगुप्त उभयतां आहेत त्यांतून एकांनें हिरजीस ठार मारला, आणि कन्या खंजिर मारल्याचा आरोप सत्यसेनावर करतें याकरितां उभय अपराधांस न्याय होईपर्यंत शृंखलाबंधन करून कारागृहांत राखण करावें समजलांत (सेवक जनांस) अरे पहातां काय या गुलामाना बांधा आणि कैदेत ठेवा (धनपाळास बांधलेल्याच कादण्यानीं उभयतांस बांधून घेऊन जातात) धनपाळा,

धन०—आज्ञा, प्रजापालका.

कांति०—या तुझ्या स्तुत्य कृत्याबद्दल ईश्वर तुला दि-
र्घायु ठेऊन तुझी परस्परांवर जसें प्रेम ठेवतां तसेंच
तुमचे जन्मपर्यंत राहावें हीच माझी ईश्वराजवळ प्रार्थना
आहे. तर आतां मनांत कोहीं एक दुःख न आणतां माझ्या
कन्येचा प्रीतीपूर्वक स्वीकार कर आणि आनंदानें सर्व सु-
खाचा अनुभव घे.

National Library,

समाप्त. Calcutta-27.